

Гюстав Флобер

ВИХОВАННЯ ПОЧУТТІВ

Роман

Історія молодого людини, або виховання почуттів

*«Флобера странное наследство —
Education sentimentale...»*

(А. Блок)

«Вашого старого трубадура нечувано топчуть ногами. Люди, що одержали від мене примірник мого роману, бояться зі мною про нього говорити з остраху скомпрометувати себе або жаліючи мене», — так у грудні 1869 року писав у листі до своєї відомої подруги, французької письменниці Жорж Санд автор нині славетного роману «Виховання почуттів» Гюстав Флобер.

Сьогодні Флобер — класик світової літератури, один із великої трійки: Бальзак — Стендаль — Флобер. Ці троє доклали найбільше зусиль до створення і становлення реалістичного мистецтва Франції XIX століття. При цьому у кожного з них своя художня неповторність і своя життєва історія.

Доля Гюстава Флобера — і як письменника, і як людини свого часу — водночас своєрідна і драматична. За життя він не набув тієї широкої слави, що виходила б за межі Франції, яку мав Бальзак. Але він не зазнав і негараздів творця «Людської комедії»: його не гнітила участь «літературного негра», який повинен будь-що-будь виконати роботу в належний термін. Флобер нерідко нарікає на муки творчості, але він мав змогу шліфувати свій — як його пізніше визначать — неперевершений стиль. Хоча йому і не притаманна тужлива інтонація самотності непізнаного, неоціненого сучасниками таланту, яка панує в мужніх та гірких зізнаннях Стендаля, але й Флоберу відомі нерозуміння і несправедний суд над його книгами — суд не тільки в переносному, але і в прямому значенні цього слова. За роман «Пані Боварі» Флобера було звинувачено в аморальності й притягнуто до судової відповідальності. З гіркою іронією прокоментував письменник рішення суду: «Про що ж можна писати, якщо таке невинне створіння, якщо бідну мою пані Боварі схопили за волосся і, мов гулящу, відправили до виправної поліції?!» На щастя, завжди поруч були ті, хто розумів міру й природу хисту митця. Перш за все, це дивний друг і талановитий читач Жорж Санд та «любий москвич», як називав Івана Тургенева Флобер.

Мабуть, ніколи не застаріє афоризм древнього римлянина: «Habent sua fata libelli». Книжки мають свою долю...

Починаючи з покоління Марселя Пруста, який був у захваті від флоберівського стилю, слава Флобера все зростає, а «Пані Боварі» та «Виховання почуттів», свого часу так суворо зустріті критикою, сьогодні найвідоміші твори письменника.

«Виховання почуттів» — третій після «Пані Боварі» та «Саламбо» завершений роман Флобера. Порівняно з його попередником Бальзаком, творчість якого письменник особливо шанував, хоча у своїх книжках на рівних вступав з ним в полемічний діалог, Флобер написав незрівнянно менше. При цьому художній обсяг, художній простір його романів не поступається бальзаківському. Є і в нього «сцени провінційного життя» в «Пані Боварі», і «паризькі сцени» у «Вихованні почуттів». Ті самі проблеми — «історія молодої людини», «втрачені ілюзії» — хвилюють його. Як молодший сучасник, як спадкоємець Флобер органічно поєднує, узагальнюючи, набутки своїх попередників — романтиків і реалістів, але виступає як неповторна особистість, створюючи свій стиль, свого героя, свій художній світ. Він відійде від романтичної віри в можливість для героя уникнути принизливого, пошлого впливу суспільства, «натовпу», в можливість

благословенної романтичної самотності. На відміну від романтиків, на відміну від Бальзака, Флобер звертає увагу на ігноровану ними пересічну людину, на банальні, а не «ексклюзивні» ситуації, в яких висвічується і драматичне, а то й трагічне, і трагікомічне, «боварістське» в його персонажах, коли вони не хочуть (або не можуть) бачити себе й інших, життєві колізії та обставини такими, якими вони є.

Роман «Виховання почуттів» — найскладніший за стилем, ідеями, проблематикою із всього написаного майстром. Визначний французький літературознавець Моріс Бардеш стверджує, що в цьому творі Флобер винайшов «романну формулу ХХ століття». Це багатоплановий за змістом роман, у якому в новому, несподіваному ракурсі поєднані історія Франції, історія покоління, історія героя. Можливо, це найневтїшніша з книг Гюстава Флобера.

Безпосередню флоберівське починається вже з назви роману¹. Французький заголовок «Education sentimentale» приховує в собі вихідну неоднозначність. Переклад «виховання почуттів»

¹ Флобер довго шукав назву для свого твору. До остаточного варіанту письменник пропонував інші: «Зів'ялі плоди», «Невдахи».

дещо звужує сенс, приглушує особливу флюберівську іронію. З французької можна було б перекласти як «сентиментальне (навіть «сантиментальне») виховання».

Ця назва сприймається як сумний фразеологізм, співзвучний бальзаківським «втраченим ілюзіям». Проте крізь сум пробивається авторська скептична посмішка: «сентиментальне виховання» за часів зовсім не сентиментальної, розбещеної Липневої монархії, що йде до своєї загибелі — революції 1848 року.

«Історія молодого людини» — це підзаголовок флюберівського роману. Генеральна сюжетна лінія пов'язана з життєвим шляхом Фредеріка Моро, що починається о шостій ранку 15 вересня 1840 р. на палубі корабля, а завершується, хоч життя ще триває, на початку зими 1868 р. біля каміна у своєму домі. Флюбер скрупульозний хронікер, і його цифри теж складаються в історію «виховання почуттів». Плодюча осінь перейшла в холодну зиму. Вранці вперше побачить Фредерік на пароплаві Марію Арну, жінку, що на десятиліття стане сенсом його життя, центром його почуттів. Через 27 років під вечір березневого дня вона востаннє з'явиться перед ним. Ніщо не зайве, жодна деталь — на полотні майстра. Якщо, схвильований красою пані Арну, ще не знайомий з нею, Фредерік звертає увагу на її чорне блискуче волосся, то і в

сцені останньої зустрічі Флобер вдається до обігрування цієї деталі: завершуючи сюжетний мотив, дар коханки, що коханкою не була, — пасмо, вже сивого, волосся.

Створюючи картину паризького життя, Флобер буквально переповнює подробицями текст: тут і назви вулиць, точні адреси та вивіски кафе, ресторанів, клубів, достовірні пейзажі, інтер'єри будинків різних верств тощо. Навіть те, скільки коштує сніданок Фредеріка в ресторані, повідомляє автор. Що ж до одержання Фредеріком від багатого дядька очікуваної спадщини, то тут інформація подається з нотаріальною точністю: 12 грудня 1845 року.

Літературна критика 1869 р. була глухою до художніх принципів майстра та нещадною в зауваженнях. Докоряли «переповненням дрібницями», «жанровою невизначеністю». Особливо ущипливим був талановитий, але недобрий і несправедливий, пристрасний у своїх судженнях Барбе д'Оревіллі: «Це тільки два томи, — насмішкувато пише він, — але їх могло б бути й десять, бо вульгарні й дурнуваті пригоди Фредеріка Моро можна продовжувати безкінечно».

Та «дрібниць» і «жанрової невизначеності» у Флобера не було. Було намагання передати життєву конкретику, прозу буття, крізь яку так нелегко пробитися до «сантиментальності», до ліричного

струмочка молодих надій, поезії молодих сподівань, планів, до поезії не спотвореного пошлістю, бездуховною прагматикою життя. Гі де Мопассан в одній із своїх статей, присвячених авторові «Виховання почуттів», пише, що роман Флобера — це «досконало виконана картина того, що коїться кожного дня, точний запис життя». Водночас Мопассан акцентує «жагу ліризму», «владний вплив романтизму» протягом усього життя письменника, який так старанно, так чесно і мужньо вивчав неприкрашену дійсність. Цей сплав об'єктивного «запису життя» і романтичної рефлексії визначили індивідуальний стиль майстра. Флоберові вдалось синтезувати романтичне й антиромантичне, поезію й прозу, політику і приватне життя. За словами Андре Моруа, у «Вихованні почуттів» Флобер поєднує в собі й учня Гюго, і наставника Мопассана. Це зумовило тип флоберівського героя. У ньому легко розпізнати риси його романтичних попередників — здатність до високого кохання, вірної дружби. Його перший портрет у книзі — «молода людина років вісімнадцяти», «з довгим волоссям», яка «нерухомо стоїть біля штурвалу», «з альбомом під пахвою» — доносить знайому естетику молодості, артистизму, самотності, блукань. Та романтизм уже помітно розбавлений — перш за все, бальзаківського-флоберівською темою грошей, які

у випадку Фредеріка Моро визначають не тільки його самовідчуття, але й місце його проживання. Романтична любов до пані Арну зрештою не завадить йому приєднатися до череди коханців куртизанки Розі Брон, примірюватись до вигідного шлюбу з багатю нареченою Луїзою Рокка або з удовою пані Дамбрез, позбавившись від літературних претензій, спокушатися привілеями політичної чи будь-якої іншої кар'єри. Виховання почуттів має чіткий вектор та алгоритм. Його, виховання, незламний хід демонструється багато разів. Історія молодого людини, персоніфікована перш за все долею Фредеріка Моро, але підтверджена життєвими шляхами всіх молодих персонажів роману, чий молоді амбіції, плани стихають, перемагаються персональною посередністю та загальною пересічністю «світу кольору плісняви».

Тема «виховання почуттів» пов'язана не тільки з приватними долями героїв, що різняться соціальним походженням, характерами, особистими планами. Вона, ця тема, ввібрала в себе і бурхливу французьку історію — революцію 1848 року.

Марксистська критика ХХ століття часто-густо писала про односторонність відображення у романі революції 1848 року. Можливо, якоюсь мірою зауваження слухне. Флобер на відміну від Гюго не зосереджується на героїці революційних

подій. Але натомість він відтворив те, чого нема ні у Гюго, ні в «Сценах політичного життя» Бальзака. Бальзак геніально створює образи стратегів політичної інтриги, але не цікавиться тим, що стане головним для Флобера. Автор «Виховання почуттів» демонструє, як «ідея оволодіває масами», спрощуючись, вульгаризуючись в корегуванні як «лівими», так і «правими», як в численних революційних «Клубах Розуму» зникає навіть тінь останнього, доводяться до абсурду і бунтарські й державні ідеї. Письменник безжально викриває як реакціонерів-буржуа, так і революціонерів-робітників, змальовуючи внутрішню єдність їх ментальності. Одні хочуть зберегти багатство і владу, другі хочуть їх забрати і присвоїти. «Фанатизм наживи не поступався шаленостям злиднів». Флобер майже документально, з журналістською прискіпливістю відображує хроніку революційних днів — у датах і обличчях. Але і тут «роман без героя»: численні ряджені, перевтілення буржуа в демократа, революціонера в консерватора, соціаліста Сенекаля в поліцейського, буржуазного ділка Дамбреза в ентузіаста нових ідей... Єдиний щирий шанувальник республіки Дюсардьє вимушений з боєм констатувати: «Коли прийшла революція, я думав, що ми будемо щасливі. (...) Але тепер ще гірше, ніж раніше».

Виховання почуттів охопило і соціальне і приватне життя, і політику, і мистецтво, що огидно комерціалізується. Флобер висвічує, окрім історії головного героя, більш ніж десятеро біографій, і всі вони при різноманітності сходяться в одному: в таненні людяності, духовності, в спільному русі до пошлої пересічності.

У фіналі цей сумний висновок підтвердять і Фредерік Моро та його друг Шарль Делор'є — не тільки визнанням свого життєвого фіаско, поразки надій та планів усіх своїх товаришів, але й признанням кращим за все, що було в їх житті, невдалої спроби підлітків відвідати публічний дім. Цим і завершується виховання почуттів.

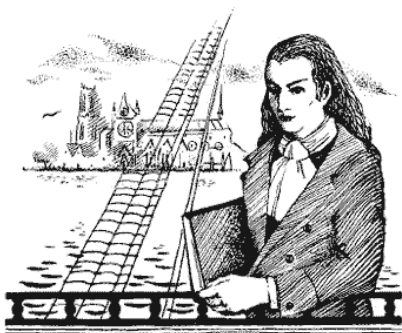
Інтонаційне багатство роману — від безпристрасності до жагучої печалі, від скептичної іронії до сатири — не заважає, а сприяє створенню цілісної художньої картини, багатобічному визначенню проблеми, що навряд чи коли-небудь втратить актуальність.

Л. А. Мироненко

ВИХОВАННЯ ПОЧУТТІВ

Частина перша

I

15 вересня 1840 року, близько шостої години ранку, пароплав «Місто Монтеро», лаштуючись одчалити від набережної Святого Бернара, випускав великі клуби диму.

Поспішали захекані люди; бочки, кодоли, корзини з білизною захарашували проходи; матроси нікому не відповідали; всі штовхалися; між двома машинними кожухами височіла купа тюків; людський гамір поглинало сичання пари, що, вириваючись крізь отвори в залізній обшивці труб, оповивала все білястою заслоною, а на баку безперестану калатав дзвін.

Нарешті судно відійшло, й обидва береги, забудовані складами, корабельнями й заводами, звільна потяглися, ніби, розмотуючись, дві широкі стрічки.

Юнак років вісімнадцяти з довгим волоссям непорушно стояв неподалік стерна, тримаючи під пахвою альбом. Крізь легкий туман він розглядав далекі дзвіниці, якісь не відомі йому будівлі; тоді востаннє обвів поглядом острів Святого Людовіка, стару частину міста, собор Богоматері; незабаром Париж зник із очей, і юнак важко зітхнув.

Фредерік Моро, недавно отримавши диплом бакалавра, вертався в Ножан-на-Сені, де він мав нудьгувати два місяці перед тим, як поїхати

вивчати право. Мати, давши синові необхідну суму, відправила його до Гавра, щоб навідав дядька, котрий, як вона сподівалася, міг відписати небожеві спадщину; Фредерік прибув звідтіля напередодні і, не маючи змоги затриматись у столиці, винагороджував себе тим, що вертався в провінцію найдальшою дорогою.

Метушня вляглася; всі розташувалися по своїх місцях; дехто грівся, стоячи біля машини; труба з повільним ритмічним хрипом викидала султани чорного диму; мідні деталі судна сльозилися краплинами роси; палуба тремтіла від легкого внутрішнього двиготіння, а колеса, швидко обертаючись, били по воді.

Річку облямовували пласкі піщані береги. Назустріч траплялися то плоти, що починали хитатися на хвилях од пароплава, то якийсь безвітрільний човен із чоловіком, котрий ловив рибу; невдовзі хисткий туман розсіявся, вигулькнуло сонце, пагорок, що височів на правім березі Сени, став мало-помалу нижчати, а на протилежному березі, ближче до річки, з'являвся другий.

Його увінчували дерева, з-поміж яких манячили низенькі будиночки з італійськими дахами у вигляді терас. Біля них видніли пообгороджувані новенькими парканами й залізними штахетами садки, що спускалися схилом, газони, теплиці,

герань у вазах, симетрично розставлених по перилах, на які можна було зіпертися. Не одному з тих, хто милувався на чепурненькі, такі затишні притулки, хотілось би стати їхнім господарем, щоб прожити тут до кінця днів своїх із хорошим більярдом, човником та подругою чи якимось іншим об'єктом заповітних мрій. Задоволення, що відчували люди від своєї першої мандрівки по воді, схиляло до вияву сердечних почуттів. Витівники почали жартувати. Залунали пісні. Було весело. Подекуди задзвеніли чарки.

Фредерік думав про кімнату, в якій він житиме, про план драми, про сюжети картин, про майбутні любовні захоплення. Він гадав, що щастя, на яке заслуговувала досконалість його душі, бариться. Він подумки декламував сумовиті вірші; нетерпляче походжав по палубі; дійшов до її кінця, де висів дзвін, і там, серед пасажирів та матросів, помітив пана, котрий залицявся до якоїсь селянки; говорячи їй компліменти, він крутив у руках золотого хрестика, що висів у неї на грудях. То був років сорока кучерявий веселун. Його могутню постать щільно облягала чорна оксамитова куртка, два смарагди ряхтіли на манжетах батистової сорочки, а широкі білі панталони звисали на якісь незвичайні червоні юхтові чоботи із синіми візерунками.

Його не бентежила Фредерікова присутність. Він кілька разів повертався до нього й підморгував, ніби закликаючи до розмови; потім почастиував сигарами всіх, що стояли довкола. Проте, видно, нудьгуючи в тій компанії, він одійшов. Фредерік попрямував слідом за ним.

Спершу розмова точилася про різні Гатунки тютюну, а далі цілком природно перейшла на жінок. Добродій у червоних чоботях дав молодикові кілька порад; він висловлював різні теорії, розповідав анекдоти, покликався на власний досвід і всю ту розтлінну мову провадив батьківським тоном, водночас і простодушним, і забавним.

Він видавав себе за республіканця; багато мандрував, був знайомий із закулісним життям театрів, ресторанів, газет і всіма знаменитими артистами, яких фамільярно називав на ім'я; Фредерік невдовзі поділився з ним своїми планами; він схвалив їх.

Але зненацька ввірвав розмову, задивився на пароплавну трубу і, швидко бурмочучи, заходився вираховувати, «скільки вийде, якщо поршень зробить за хвилину стільки-от тактів» і т. ін. А коли цифра була визначена, почав палко захоплюватися краєвидом. Він казав, що вважає себе щасливим, бо звільнився від усіляких справ.

Фредерік відчував до нього певну пошану і не встояв проти бажання довідатись, як його зовуть. Незнайомець відповів одним духом:

— Жак Арну, власник «Художнього промислу» на бульварі Монмартр.

Слуга в картузі з золотим галуном підійшов до нього й сказав:

— Чи не зійдете, пане, донизу? Мадмуазель плаче.

Він зник.

«Художній промисел» — змішане підприємство, де були об'єднані газета, присвячена малярству, та крамниця, в якій торгували картинами. Фредерікові не раз траплялося читати цю назву в рідному місті на величезних оголошеннях у книгарні, де на видноті красувалося ім'я Жака Арну.

Сонце кидало прямовисне проміння, під яким блищали залізні скріпи щогл, металева обшивка, поверхня води; її розтинав ніс пароплава, і від нього розходилися дві борозни, що тяглися аж до крайки лугів. З кожним вигином річки відкривалися такі самі ряди сріблястих тополь. Місцина була безлюдна. В небі непорушно стояли білі хмарини, і нудьга, невиразно розлита довкола, здавалось, уповільнювала рух пароплава й надавала подорожнім іще непоказнішого вигляду.

За винятком кількох буржуа, пасажирів першого класу, все це були робітники, крамарі, їхні жінки та діти. А що за тих часів був звичай одягатися в дорогу простіше, то трохи не всі були в якихось старих шапках чи полинялих капелюхах, в замизканих чорних мундирах, витертих за канцелярськими столами, або в сюртуках, що так довго слугували прикажчикам крамниць, аж матерія на гудзиках геть порозлазилась; у декого з-під жилета з вилогами виднілася перкалева сорочка, заплямлена кавою; краватки, що вже скидалися на ганчірку, були застебнуті шпильками з накладного золота; полотняні туфлі трималися на штрипках. Кілька непевних типів із бамбуковими ціпками на шкіряних петельках скоса шастали поглядом, а батьки родин витріщали очі й про все розпитували. Вони розмовляли стоячи або присівши на свою поклажу; інші куняли по кутках; дехто підживлявся їжею. Палуба була геть засмічена, повсюди валялися горіхові шкаралупи, недокурки сигар, лушпайки груш, загорнені в папір ковбасні обрізки; три столяри-червонодеревники в блузах стовбичили перед буфетом; арфіст у лахмітті спочивав, зіпершись ліктем на свій інструмент; час од часу було чути, як у топку підкидають вугілля, лунали вигуки, сміх; а капітан усе ходив мостиком від одного машинного кожуха до другого. Простуючи

до свого місця, Фредерік штовхнув двері в перший клас і потривожив двох мисливців із собаками.

Перед ним постало ніби видіння.

Вона сиділа посередині лави сама-одна; в усякому разі Фредерік, засліплений її поглядом, не помітив нікого. Коли він проходив повз неї, вона підвела голову; він мимохіть нахилився і, сівши трохи поодаль з того самого боку, де й вона, почав дивитися на неї.

На ній був крилатий солом'яний капелюх із рожевими стрічками, що маяли на вітрі за її спиною. Чорне зашпилене волосся спускалося досить низько, торкаючись кінчиків довгих брів, і, здавалося, любовно обнімало овал її лица. Поцяткована чорними крапками світла муслінова сукня лежала рясними складками. Незнайомка була поглинена якимось вишиванням; її рівний ніс, підборіддя, вся її постать чітко окреслювались на тлі блакитного неба.

Поки вона залишалася в тій самій позі, він кілька разів пройшовся палубою, вдаючи цілковиту байдужість, потім зупинився біля її парасольки, прихиленої до лави, і прикинувся, ніби стежить за човном на річці.

Ніколи він не бачив такої прекрасної смаглявої шкіри, такого звабливого стану, таких тонких пальців, що просвічувалися наскрізь. Він дивився на її робочий кошик із таким зачаруванням,

немов це було щось незвичайне. Як її звать, де вона живе, яке її минуле? Йому хотілося знати обставу її кімнати, всі її сукні, які вона одягала, людей, котрі в неї бувають; і навіть бажання володіти нею зникало перед бажанням набагато глибшим, перед болісною безмірною цікавістю.

З'явилася негритянка з косинкою на голові, ведучи за руку вже величеньку дівчинку. Дитина щойно прокинулася, і по щоках у неї котилися сльози. Вона посадила дитину собі на коліна. «Дівчина вередує, а їй ось-ось уже сім років; мама більше не любитиме її; надто часто прощають їй примхи». І Фредерік радісно слухав, ніби все те було для нього відкриттям, набутком якихось нових знань.

Певно, вона родом андалуска або креолка; чи не з островів привезла вона з собою і цю негритянку?

Довга шаль із ліловими смугами лежала у неї за спиною на мідній обшивці борта. Мабуть, не раз на морі вологими вечорами вона загорталася цією шаллю, вкривала ноги, закутавшись у ній, спала! Важкі торочки тягнули шаль донизу, вона мало-помалу сповзала і вже падала на воду. Фредерік метнувся й підхопив її. Жінка сказала:

— Дякую вам, добродію.

Їхні очі зустрілися.

— Ти готова, дружинонько? — гукнув пан Арну, появляючись на східцях.

Мадмуазель Марта кинулась до нього і, обхопивши батькові шию, почала смикати його за вуса. Долинули звуки арфи, дівчинці захотілося «побачити» музику, і незабаром арфіст, якого вела негритянка, зайшов до першого класу. Арну впізнав у ньому колишнього натурника і, на подив присутніх, звернувся до нього на «ти». Нарешті арфіст, відкинувши назад довге волосся, витягнув руки й заграв.

То був східний романс, де мовилося про кинджали, квіти і зорі. Чоловік у лахмітті співав про все те пронизливим голосом; гуркіт машини вривався в мелодію й порушував такт; арфіст сильніше бив по струнах; вони бриніли, і в їхніх металевих звуках ніби вчувалося ридання й стогін гордої, хоч і переможеної любові. Деревя обабіч річки схилялися до самої води; линув свіженький легіт; пані Арну неуважливо дивилася в далечінь. Коли музика стихла, вона кілька разів зімкнула й розімкнула повіки, ніби прокидаючись зі сну.

Арфіст уклінно наблизився до них. Поки Арну шукав дрібних грошей, Фредерік простягнув до музикантового картуза руку і, сором'язливо її розтуливши, впустив туди луїдор. Не марнославство спонукало його подати цю милостиню в неї на очах, а благословенна думка,

майже побожний порив душі, до якого він приєднавав і її.

Арну, поступаючись дорогою Фредерікові, став по-дружньому вмовляти його зійти з ним донизу. Фредерік запевняв, що він оце тільки поснідав; насправді він помирав із голоду, а в його гаманці не лишилося й сантима.

Але зараз же він подумав, що, як і всякий, має право перебувати в каюті.

За круглими столами вже їли кілька буржуа, між них сновигав офіціант; пан і пані Арну розташувалися в глибині праворуч; Фредерік сів на довгий, обтягнений оксамитом диван, прийнявши звідти газету.

В Монтеро подружжя мало пересісти в шалонський диліжанс. Їхня подорож по Швейцарії розрахована на місяць. Пані Арну кинула докір чоловікові за те, що він попускає дитині пустоші. Він щось шепнув дружині на вухо, мабуть, якусь люб'язність, бо вона всміхнулася. Потім він устав, щоб запнути фіранку на вікні у неї за спиною.

Низька біла стеля надто яскраво відбивала світло. Фредерік, що сидів проти пані Арну, виразно бачив тінь од її вії. Вона торкалася губами склянки, двома пальцями відламувала шматочки хліба; лазуровий медальйон, прикріплений до браслета на золотім ланцюжку, час од часу дзенькав об тарілку. А ті, хто там був, ніби не помічали її.

Часом крізь ілюмінатор було видно борт човна, що причалював до судна, щоб прийняти або висадити пасажирів. Люди, що сиділи за столами, нахилилися до віконця й називали прибережну місцевість.

Арну нарікав на кухаря, а коли подали рахунок, обурився, вимагаючи зменшення його. Потім він повів юнака на бак, щоб випити грогу. Але Фредерік швидко вернувся під тент, куди знову прийшла й пані Арну. Вона читала якусь тоненьку книжечку в сірій обкладинці. Куточки її вуст інколи піднімалися, і проблеск задоволення осявав її лице. Він позаздрив тому, хто вигадав усі ті речі, які видимо тішили її. Що більше він милувався нею, то ясніше відчував, як між ними пролягає безодня. Він думав, що незабаром треба буде розстатися з нею безповоротно, не залишивши навіть спомину про себе.

Праворуч тяглася рівнина; з лівого боку буяли пасовиська на схилі пагорка, де виднілися виноградники, ліщина, млин посеред зелені, а ген далі, високо, по білій скелі, що сягала крайнеба, в'юнко звивалися стежини. Яке то щастя, обнявши її стан, пліч-о-пліч виходити разом із нею на горб, — тим часом як сукня її торкатиметься пожовклого листя, — прямувати в сяйві цих очей і слухати любий голос! Пароплав міг би зупинитись, і їм залишилося б лише зійти на берег, однак усе це,

таке просте, не легше було здійснити, ніж повернути сонце!

Трохи далі відкрився замок із стрілчатим дахом і чотирикутними вежками. Перед його фасадом стелилися квітники; липові алеї, ведучи в гушавину парку, скидалися на високі темні склепінчасті тунелі. Він уявив собі, як вона проходить доріжкою, обсадженою грабинами. В цю хвилину на ганок, де стояли діжки з померанцевими деревами, зійшли молода жінка і юнак. Потім усе зникло.

Біля Фредеріка гралася дівчинка. Він хотів її поцілувати. Вона сховалася за няньку; мати покартала доньку за те, що вона не люб'язна з паном, який урятував мамину шаль. Чи не натяк це, щоб почати розмову?

«Може, вона тепер заговорить зі мною?» — запитував він себе.

Часу залишалось все менше. Як домогтися запрошення до Арну? І Фредерік не вигадав нічого ліпшого, як звернути його увагу на осінні барви, додавши:

— Незабаром уже й зима, пора балів та званих обідів!

Але Арну був заклопотаний своїм багажем. Уже показався сюрвільський берег, наближалися обидва мости; ось поминули канатну фабрику, потім низку приземкуватих будинків; на березі під

казанами зі смолою палили дрова, на піску вперекидь гралися діти; Фредерік упізнав чоловіка в куртці і гукнув до нього:

— Швидше!

Нарешті причалили. Він ледве одшукав у юрбі пасажирів Арну, — і той, тиснувши йому руку, сказав:

— На все добре, шановний.

Вийшовши на набережну, Фредерік оглянувся. Вона стояла поблизу стерна. Він кинув на неї погляд, у який хотів укласти всю свою душу; вона не ворухнулася, так наче нічого й не сталося. Тоді, не відповідаючи на вітання слуги, Фредерік накинувся на нього:

— Чому ти не подав екіпаж ближче?

Слуга попросив вибачення.

— Ото ще бовдур! Дай-но мені грошей.

І Фредерік пішов до шинку перекусити.

За чверть години йому захотілося ніби мимохідь зазирнути на поштовий двір: чи не побачить він її ще раз?

«А навіщо?» — спитав сам себе.

І, сівши в американку, поїхав додому. З двох коней тільки один належав матері. Другого вона позичила до супряги у збирача податків, пана Шамбріона. Ісідор, виїхавши напередодні, до вечора перепочивав у Бре, а ночував у Монтеро, — отже, коні вистоялись і тепер бігли жваво.

Без кінця-краю тягнулися скошені ниви. Два ряди дерев облямовували дорогу, одна за одною миготіли купи каміння; і Вільнев-Сен-Жорж, Аблон, Шатійон, Корбей та інші населені пункти, як, зрештою, вся мандрівка, так виразно постали в пам'яті Фредеріка, що він і зараз бачив перед собою нові, інтимніші подробиці; з-під нижньої оборки її сукні виступала ніжка в шовковій вузенькій туфельці каштанового кольору; тиковий тент здіймався над її головою широким балдахіном, і червоні кульки його торочок невпинно коливалися під легеньким вітерцем.

Вона була подібна до жінок із творів романтиків. Йому не хотілося б нічого додати до її образу й нічого відняти од нього. Світ раптом розширився. Вона була променистою точкою, в якій зосередилось геть усе, і, заколисаний погойдуванням екіпажа, втупивши погляд у хмари, він примружив очі й поринув у радощі мрійливі, нескінченні.

В Бре, не чекавши, поки зададуть коням оброку, він сам-один рушив дорогою вперед... Арну звав її «Марія»! Фредерік голосно вигукнув: «Маріє!» І голос його завмер у повітрі.

На заході широким пурпуровим полум'ям палало небо. Великі стоги жита відкидали велетенські тіні. Десь далеко, на якійсь фермі,

загавкав собака. Фредерік здригнувся, охоплений безпричинною тривогою.

Коли Ісідор наздогнав його, він сів на передку, щоб правити кіньми. Невпевненість минула. Він твердо поклав собі, хоч би там як, увійти в дім родини Арну й завести з нею близьке знайомство. У них повинно бути весело, та й сам Арну Фредерікові подобався. А там — хто знає? І кров ударила йому в лице, у скронях зашуміло, він ляснув батогом, смикнув за віжки, і коні так помчали, що старий кучер тільки повторював:

— Тихше, ну тихше! Ви ж їх геть позаганяєте.

Фредерік помалу заспокоївся, він слухав, що розповідає слуга.

Панича очікують з великим нетерпінням. Мадмуазель Луїза аж у сльози вдарилась, пориваючись і собі в екіпаж.

— Яка мадмуазель Луїза?

— Таж родичка пана Рока. Ви ж знаєте.

— О, я й забув! — збайдужа відповів Фредерік.

Тим часом коні підбилися. Обидва вони почали спотикатися, і на вежі св. Лаврентія вибило дванадцятую годину, коли Фредерік прибув на Збройовий майдан, де стояв материн дім. Просторий будинок із садом, що виходив до поля, надавав чималої ваги пані Моро, найбільше шанованій особі у цих краях.

Походила вона із старовинного, нині вже занепалого дворянського роду. Її чоловік, плебей, за якого видали її батьки, загинув на дуелі, коли вона була вагітна, і залишив дружині підупаде господарство. Вона приймала в себе тричі на тиждень і вряди-годи давала прекрасні обіди. Проте кожна свічка була на обліку й орендну платню чекали з нетерпінням. Ця сутужність, приховувана як вада, завдавала їй постійних турбот. Однак добродійність свою виявляла вона, не виставляючи її напоказ, не роблячи кислої міни. Найменша її милостиня здавалася великим благодіянням. Із нею радилися про вибір слуг, про виховання дочок, про те, як варити варення, а його превелебність, об'їжджаючи єпархію, зупинявся у неї.

Пані Моро поклала на сина честолюбні надії. Вона, ніби заздальгідь вживаючи застережних заходів, не любила, щоб у її присутності ганили уряд. Спочатку синові потрібна буде протекція; потім, завдяки своїм здібностям, він стане радником, послом, міністром. Його успіхи в Санському колежі давали підстави для її гордощів: він дістав першу нагороду.

Коли Фредерік увійшов до вітальні, всі шумно повставали, почали його обіймати; перед каміном розставили широким півколом крісла й стільці. Пан Гамблен зараз же запитав, яка його думка про пані

Лафарж². Цей процес, що набув тоді великого розголосу, спричинився до запальних суперечок. Однак пані Моро припинила їх, на превеликий жаль пана Гамблена, який бачив у них користь для юнака — майбутнього юриста — і, образений, залишив салон.

А втім, не було нічого дивного — це ж друг дядечка Рока! Згадавши дядечка Рока, заговорили й про пана Дамбреза, який недавно придбав маєток Ла Фортель. Але збирач податків устиг відвести Фредеріка вбік, цікавлячись його думкою про останню працю пана Гізо³. Усім кортіло довідатись, як справи у Фредеріка; і пані Бенуа спритно взялася розпитувати про дядька. Як там почувається любий родич? Од нього чомусь нема ніякої чутки. Адже в старенького десь в Америці є троюрідний брат?

² ...його думка про пані Лафарж. — Йдеться про судову справу 1840 р., за якою пані Лафарж була звинувачена в отруєнні свого чоловіка і засуджена до каторги.

³ Гізо Франсуа П'єр Гійом (1787–1874) — французький історик і політичний діяч, що у 40-віроки XIX ст. фактично визначав антидемократичну політику Франції. Йому належить лозунг: «Збагачуйтесь — і ви станете виборцями».

Кухарка доповіла, що паничеві подано їсти. Гості з делікатності розійшлися. А коли мати й син залишилися в залі самі, вона стиха запитала:

— Ну що?

Старий прийняв його дуже сердечно, але намірів своїх не виявляв.

«Де вона зараз?» — думав він. Диліжанс котиться, і вона, мабуть, загорнувшись у шаль, дрімає, схиливши чарівну голівку на суконну оббивку карети.

Вони вже піднімалися в свої кімнати, коли хлопчина із готелю «Сузір'я Лебедя» приніс записку.

— Що там?

— Делор'є просить мене вийти до нього.

— А! Твій товариш! — сказала пані Моро, зневажливо посміхнувшись. — Справді вибрав час!

Фредерік вагався. Але дружба перемогла. Він узяв капелюха.

— Принаймні, не барися там, — сказала мати.

II

Батько Шарля Делор'є, колишній піхотний капітан, вийшовши у відставку 1818 року, вернувся в Ножан, одружився і на гроші з посагу купив посаду судового пристава, яка ледве давала йому засоби до існування. Розлючений тривалими

несправедливостями, страждаючи від старих ран і весь час шкодуючи за Імператором, він виливав на своїх ближніх гнів, що душив його. Не багатьох дітей так часто шмагали, як його сина. Хлопець, хоч як його били, залишався непокірливим. Коли мати пробувала за нього заступитися, батько поводився з нею так само суворо, як і з сином. Кінець кінцем колишній капітан посадив його в свою контору, і хлопчина цілими днями змушений був, зігнувшись, переписувати справи, від чого праве його плече стало помітно випинатися.

1833 року, на пропозицію голови суду, капітан продав контору. Дружина його вмерла від раку. Він переїхав у Діжон; потім, перебравшись у Труа, зайнявся вербуванням рекрутів і, домігшись для Шарля половинної стипендії, віддав його до Санського колежу, де з ним і зустрівся Фредерік. Але одному було дванадцять років, а другому п'ятнадцять; до того ж розділяла їх помітна різниця характерів і походження.

У комоді Фредеріка не переводилися всілякі ласощі, були вишукані речі, наприклад, туалетне начиння. Він любив ранками довго поспати, стежити, як літають ластівки, читати драматичні твори і, жалкуючи за вигодами домашнього побуту, вважав своє життя в колежі тяжким.

Синові судового пристава воно здавалося прекрасним. Він так добре вчився, що вже під

кінець другого року його перевели до третього класу. Однак — чи то через убожество, чи то через сварливу вдачу — він був оточений глухою недоброзичливістю. Одного разу, коли в дворі перед гуртом учнів середніх класів служник обізвав його обідранцем, він уп'явся кривдникові в горлянку і задушив би його, якби не втрутилися три наглядачі. Фредерік у пориві захоплення кинувся його обнімати. З того дня почалася їхня дружба. Прихильність старшого, безперечно, тішила марносластво малого, а старший вважав за щастя знайти таку відданість.

На час канікул батько не брав його з колежу. Переклади з Платона, що випадково трапилися Шарлеві під руку, причарували юнака. Він захопився метафізикою і швидко домігся великих успіхів, бо взявся за вивчення її з молодечим запалом, з гордістю пробудженого розуму. Жуффруа, Кузен, Лароміг'єр, Мальбранш, шотландці — все, що знайшлося в бібліотеці, було прочитано. Йому довелося вкрати ключа, щоб досягнути до книжок.

Розваги Фредеріка були не такі серйозні. На вулиці Трьох Волхвів він перемалював родовід Христа, викарбуваний на одній із колон, а потім зобразив і портал собору. Перечитавши середньовічні драми, він узявся до мемуарів Фруассара, Коміна, П'єра де Летуаля, Брантома.

Образи, що постали в його уяві при цьому читанні, так заповнили Фредеріка, що він відчув потребу їх відтворити. Він плекав горду надію стати згодом французьким Вальтером Скоттом. Тим часом Делор'є обмірковував широку філософську систему, яка могла б мати необмежене застосування.

Вони говорили про все те на перервах у дворі перед повчальним написом під годинником; вони перешіптувалися про те у каплиці під носом у статуї Святого Людовіка; вони мріяли про те саме в спальні, що вікнами виходила на цвинтар. У дні прогулянок, ставши позаду всіх, вони гомоніли без кінця-краю.

Юнаки говорили про те, що робитимуть по закінченні колежу. Передусім вони здійснять велику подорож на гроші, які Фредерік, дійшовши повноліття, одержить із свого капіталу. Потім вони повернуться в Париж, працюватимуть разом, ніколи не розлучаючись, а після праці відпочиватимуть, насолоджуючись коханням принцес в атласних будуарах або втішаючись гучними оргіями в товаристві знаменитих куртизанок. Спалахи надій змінювалися сумнівами. Після нападу веселих теревенів юнаки впадали в глибоку мовчанку.

Літніми вечорами вони довго блукали по кам'янистих стежинах уздовж виноградників або великим шляхом у полях, де під сонцем

хвилювалися жита і пахощі дягелю сповнювали повітря; коли їх поймала задуха, вони простягалися на землі горілиць, запаморочені, сп'янілі. Їхні товариші, покидавши куртки, бігали навзаводи чи пускали паперових зміїв. Класний наставник їх скликав. Поверталися додому попід садами, що їх перетинали ручайки, а далі йшли бульварами у затінку старих мурів; їхні кроки відлунювали серед пустельних вулиць; відчинялася хвіртка, вони підіймалися по східцях, пригнічені, як після буйного гульбища.

Пан інспектор заявляв, що вони тільки баламутять один одного. Та якщо в старших класах Фредерік ще сяк-так учився, то лише завдяки умовлянням товариша; а на канікули 1837 року Фредерік привіз його до своєї матері.

Хлопець не сподобався пані Моро. Їв він надзвичайно багато, відмовлявся ходити по неділях до церкви; заводив розмови республіканського напрямку; нарешті, вона дізналася, що Шарль водив її сина в непристойні місця. За ними почали стежити. Це зміцнило їхні взаємини ще більше; і коли наступного року Делор'є, залишивши колеж, від'їжджав до Парижа вивчати право, прощання було болісне.

Фредерік сподівався, що там зустрінеться з ним. Вони не бачилися вже два роки; по обіймах юнаки пішли до мостів, щоб досхочу наговоритися.

Коли Шарль зажадав од батька опікунського звіту, капітан, що тепер тримав у Вільноксі більярдну, розлютився і відмовив синові в будь-якій допомозі. Делор'є сподівався згодом дістати по конкурсу професорську кафедру, але зараз, не маючи й шеляга, поступив старшим клерком до адвоката в Труа. У нього був намір ціною суворих обмежень заощадити чотири тисячі франків; і якщо йому й не перепаде нічогісінько з матеріної спадщини, він усе-таки матиме кошти спокійно працювати над книжками впродовж трьох років, очікуючи посади. Отже, треба було відмовитись, принаймні поки що, від їхнього давнього плану жити разом у столиці.

Фредерік понурих голову. Перша його мрія пішла за вітром.

— Не падай духом, — сказав капітанів син, — все життя наше попереду, ми молоді. Я приїду до тебе! Ну, годі про це думати!

Він потермосив його за руки і, щоб відвернути від сумних думок, почав розпитувати, як йому мандрувалося.

У Фредеріка не було чогось особливого, щоб розповісти другові. Та коли він згадав про пані Арну, печаль його розвіялась. Він, скований сором'язливістю, змовчав про неї, зате розводився про пана Арну, про що той говорив, які в нього

манери, які зв'язки; Делор'є наполегливо радив йому підтримувати це знайомство.

Фредерік останнім часом нічого не писав; його літературні погляди перемінилися, він ставив над усе пристрасть; Вертер, Рене, Франк, Лара, Лелія⁴ та інші, не такі прославлені герої художніх творів, захоплювали його майже однаковою мірою. Інколи йому здавалося, що тільки музика спроможна виразити його душевне сум'яття; тоді він марив про симфонії; часом його зваблював зовнішній вигляд речей, і він тягнувся до малярства. Зрештою, він пописував і вірші; Делор'є вважав, що вони цілком пристойні, але не просив почитати ще.

Щодо нього, то він давно занедбав метафізику. Його вже полонили соціальна економія і французька революція. Тепер він був високий парубок двадцяти двох років, худий, з великим ротом, рішучий з вигляду. Того вечора на ньому було нужденне люстринове пальтечко, а його черевики геть побіліли од пилюки, бо він пройшов

⁴ *Вертер* — герой роману Гете «Страждання молодого Вертера» (1775); *Рене* — герой однойменного роману-сповіді Шатобріана; *Франк* — герой поеми Мюссе «Вуста та келих»; *Лара* — герой однойменної поеми Байрона; *Лелія* — героїня однойменного роману Жорж Санд.

пішки із самого Вільнокса, аби тільки побачитися з Фредеріком.

До них підійшов Ісідор. Пані Моро просить панича вертатися додому, вона боїться, що він змерзне, і посилає йому плаща.

— Побудь іще! — сказав Делор'є.

І вони й далі проходжувалися з кінця в кінець по обох мостах, які ведуть на острівок, що його утворюють канал і річка.

Коли вони прямували в бік Ножана, перед ними бовваніли будинки, котрі спускалися схилом у долину; праворуч, за лісопильнями, лотоки яких були уже позакривані, височіла церква; ліворуч, обнесені чагарниковою загорожею, тяглись уздовж берега сади, тепер ледве помітні. В напрямі Парижа великий шлях слався прямою смугою, і луки губилися далеко в нічній імлі. Ніч була безгомінна і вся світилася білястим сяйвом. До них долинали пахощі вологого листя; на греблі кроків за сто від них падала вода, чувся її гучний і лагідний шум, неначе плюскання хвиль у темряві.

Делор'є зупинився й мовив:

— Добрі люди спокійно сплять — ну й дивина! Та стривайте! Готується новий вісімдесят дев'ятий рік! Ми стомилися од конституцій, хартій, крутійства, брехні! О, була б у мене своя газета чи трибуна, — як би я збував усе це! Але, щоб до чогось узятися, потрібні гроші. От прокляття —

бути сином трактирника і марнувати молодість у гонитві за шматком хліба!

Він схилив голову, закусив губу й тремтів од холоду під своїм блаженським пальтом.

Фредерік накинув йому на плечі половину свого плаща. Вони загорнулися ним обидва і, обнявши один одного за стан, пішли поряд.

— Як же я житиму там один, без тебе? — промовив Фредерік. (Прикрощі друга знову нагнали на нього смуток). — Я що-небудь зробив би, якби зі мною була жінка, що любить мене... Чого ти посміхаєшся? Любов — це пожива і ніби повітря для таланту. Надзвичайні переживання породжують величні творіння. Але шукати ту, котра мені потрібна, — ні, від цього я відмовляюся! Зрештою, якщо я колись і знайду її, вона одвернеться від мене. Я з роду нещасливців і згасну, посідаючи скарб, так і не знаючи, чи то був справжній діамант, чи фальшивий.

Чиясь тінь лягла на бруківку, і в ту ж мить вони почули:

— Ваш покірний слуга, панове!

Ці слова мовив маленький чоловічок у широкім коричневім сюртуці і в кашкеті, з-під дашка якого визирав гострий ніс.

— Пан Рок? — мовив Фредерік.

— Він самий! — відповів голос.

Житель Ножана пояснив свою присутність тим, що ходив оглядати вовчі капкани у своєму саду над берегом.

— Значить, повернулися в наші краї? Дуже добре! Я про це довідався від донечки. Сподіваюся, при добрім здоров'ї! А від'їжджаєте не скоро?

І він пішов, видно, невдоволений з того, як зустрів його Фредерік.

Та й пані Моро, правду сказати, не водила з ним знайомства; дядечко Рок жив зі своєю служницею і мав лиху славу, хоча й був агентом по виборах та управителем у пана Дамбреза.

— У банкіра, що живе на вулиці Анжу? — спитав Делор'є. — А знаєш, що тобі, любий мій, слід би зробити?

Ісідор удруге обірвав їхню розмову. Йому наказано неодмінно привести Фредеріка. Його відсутність непокоїть пані Моро.

— Добре, добре! Він зараз прийде, — сказав Делор'є. — Не ночуватиме тут. — А коли слуга пішов, Шарль вів далі: — Тобі слід би попросити цього старого, щоб він увів тебе до Дамбрезів; нема нічого кориснішого, як бувати в багатому домі! В тебе є чорний фрак і білі рукавички, скористайся з цього. Тобі треба бувати в тому товаристві! Згодом ти й мене туди введеш. Це ж людина, що має мільйони, — подумай лишень! Постарайся

сподобатись йому, а також і його дружині. Стань її коханцем!

Фредерік обурився.

— Але ж я, здається, кажу тобі звичайнісінькі речі? Згадай-но Растіньяка з «Людської комедії». Ти досягнеш успіху, я певен.

Фредерік мав таку довіру до Делор'є, що аж розгубився, і, забувши пані Арну чи приклавши до неї те пророкування, яке стосувалося іншої, не міг утриматися від усмішки.

— І остання порада: складай іспити! Звання — річ завжди потрібна; і кинь ти своїх католицьких та сатанинських поетів, які в філософії пішли не далі за мислителів дванадцятого століття. Твій одчай — просто безглуздя. Найбільшим людям починати було ще важче — хоча б тому ж Мірабо⁵. Зрештою, розстаємося ми не на такий уже довгий час. Я примушу батька-шахрая повернути мою заграбовану пайку. Пора й мені вертатися. Бувай! Чи не знайдеться при тобі ста су, щоб я розрахувався за обід?

Фредерік дав йому десять франків, решту з тих грошей, що вранці взяв у Ісідора.

⁵ *Мірабо* Оноре Габріель Рікетті (1749–1791) — популярний діяч Великої французької революції 1789–1794 рр.

За двадцять туазів од мостів, на лівому березі, в слуховому вікні низенького дому блимав вогник.

Делор'є помітив його. Скинувши капелюха, він урочисто сказав:

— Вітання тобі, Венеро, володарко неба! Але убозтво — мати здержливість. Господи! Скільки ми зазнали наклепів із цього приводу!

Натяк на походеньки, в яких брали участь вони обидва, розвеселив їх. Ідучи вулицею, вони голосно реготали.

Пізніше, розрахувавшись у готелі, Делор'є провів Фредеріка до перехрестя поблизу лікарні, і по тривалих обіймах друзі розсталися.

III

Через два місяці Фредерік, приїхавши вранці на вулицю Чаплі, вирішив щонайперше відбути важливий візит.

Цьому сприяла нагода. Дядечко Рок, принісши йому згорнуті у трубку папери, просив передати їх у руки панові Дамбрезу; до згортка було прикладено незапечатану записку, в якій він рекомендував свого молодого земляка.

Пані Моро це доручення нібито здивувало. Фредерікові було приємно, але він приховував свою радість.

Пан Дамбрез був, власне, графом д'Амбрезом, але від 1825 року мало-помалу, нехтуючи свій титул і шляхетний стан, він звернувся до промисловості, і, спритно вивідуючи діла будь-якої контори, беручи участь у кожному підприємстві, користуючись із будь-якої сприятливої нагоди, пролазливий, як грек, і працьовитий, як овернець, він, кажуть, нажив неабияких статків; до того ж він був кавалером Почесного легіону, членом генеральної ради в департаменті Оби, депутатом і не сьогодні-завтра — пером Франції; будучи людиною послужливою, він надокучав міністрові нескінченними проханнями про пільги, ордени, тютюнові привілеї, а коли бував невдоволений владою, схилявся до лівого центру. Його дружина, гарненька пані Дамбрез, часто згадувана в журналах мод, головувала в благодійних товариствах. Підлещуючись до герцогинь, вона вгамовувала гнів аристократичного передмістя і давала привід сподіватися, ніби пан Дамбрез іще може покаятись і знову стати в пригоді.

Виряджаючись до них, юнак хвилювався.

«Краще було б одягти фрак. Мене, мабуть, запросять на бал на тім тижні? Що ж то мені скажуть?»

Думка про те, що пан Дамбрез усього-навсього буржуа, вернула йому колишню

самовпевненість, і він весело вистрибнув із кабриолета на тротуар вулиці Анжу.

Штовхнувши ворітницю, він перейшов двір, піднявся на ганок і ступив у вестибюль, де підлога була викладена кольоровим мармуром.

Прямі подвійні сходи, застелені червоним килимом з мідними прутами, здіймалися вздовж високих стін, оздоблених під мармур. Внизу східців стояло бананове дерево, широке листя якого сягало оксамитового поручня перил. Із двох бронзових канделябрів звисали на бронзових ланцюжках порцелянові кульки; крізь одслонені продухи калорифера йшло важке тепле повітря; й чулося тільки цокання великого годинника, що стояв у другім кінці вестибюля під розвішаною на стіні зброєю.

Пролунав дзвоник; з'явився лакей і провів Фредеріка в невеличку кімнату, де впадали в око дві вогнетривкі каси й полиці, заставлені папками. Пан Дамбрез щось писав, сидючи за напівкруглим бюрком посеред кімнати.

Він пробіг поглядом листа, що передав дядечко Рок, розрізав складаним ножиком тканину, в яку було запаковано папери, і став проглядати їх.

Тонкої статури, здалеку він міг видатись іще молодим. Однак рідке посивіле волосся, хирляве тіло, а головне, надзвичайно бліде обличчя свідчили про підірване здоров'я. В сіро-зелених

очах, холодних, як скло, таїлася невблаганна енергія. Вилиці в нього були випнуті, пальці в суглобах вузлуваті.

Нарешті він підвівся й запитав юнака про спільних знайомих, про Ножан, про його навчання; потім, злегка вклонившись, дав зрозуміти, що не затримує його. Фредерік вийшов іншим коридором і опинився в кінці двору, біля каретень.

Перед ганком стояла двомісна карета із запряженим вороним конем. Одчинилися дверці, в екіпаж сіла дама, і він із глухим стуком покотився по піску.

Фредерік, ідучи з другого боку, наблизився до брами в той самий час, що й карета. Проїзд був недостатньо широкий, і він мусив пропустити екіпаж. Молода жінка, висунувшись у віконце, щось тихо сказала воротареві. Фредерік бачив лише її спину, покриту фіолетовою накидкою. Жінка зникла всередині карети, оббитої блакитним репсом із позументами й шовковими торочками. Убрання дами заповнило всю карету; із цієї маленької стебнованої шкатули віяло ірисом і ніби легкими пахощами жіночої елегантності. Кучер попустив віжки, кінь помчав, колесо черкнуло прибрамну тумбу, і все зникло.

Фредерік вертався бульварами пішки. Йому шкода було, що не зміг роздивитися пані Дамбрез.

Проминувши вулицю Монмартр, юнак повернув голову: його зацікавило скупчення екіпажів; на протилежному боці, просто себе, він прочитав на мармуровій плиті:

ЖАК АРНУ.

Як він раніше не подумав про неї? А все через Делор'є. І Фредерік підійшов до крамниці; проте всередину не заходив; він чекав, чи не з'явиться Вона.

Крізь дзеркальні шиби виднілися мистецьки розміщені статуетки, рисунки, гравюри, каталоги, примірники «Художнього промислу», а умови передплати повторювалися й на дверях, оздоблених посередині ініціалами видавця. Виставлені попід стінами великі картини вилискували лаком, а в глибині стояли дві шафки, повнісінькі порцеляни та бронзи, рідкісних привабливих речей; між шафами починалися маленькі східці, заслонені вгорі триповою порт'єрою; старожитня люстра саксонської порцеляни, зелений килим на підлозі, круглий інкрустований стіл — усе надавало цьому помешканню вигляду скоріше салону, ніж крамниці.

Фредерік удавав, ніби роздивляється рисунки. Після нескінченних вагань він увійшов.

Прикажчик відхилив порт'єру і повідомив, що хазяїна не буде в «магазині» до п'ятої години. Але якщо є доручення, можна передати...

— Ні, я зайду іншим разом, — скромно відповів Фредерік.

В подальші дні він був заклопотаний пошуками квартири і, нарешті, спинився на помешканні на третьому поверсі мебльованих кімнат по вулиці Святого Гіацінта. З новим бюваром під пахвою він пішов на відкриття занять. Триста молодиків без головних уборів наповнювали аудиторію, що мала форму амфітеатру; дідок у червоній мантиї викладав щось монотонним голосом; скрипіли пера. Фредерікові здавалося, що тут такий самий запах пилюки, як і в класах колежу, така сама кафедра і навіть нудьга однаковісінька! Він ходив сюди протягом двох тижнів. Та не сягнувши й третьої статті, занедбав Цивільний кодекс і покинув інституції на *Summa divisio personarum*.⁶

Радощі, на які він сподівався, не приходили; і, вичерпавши всі запаси читального залу, нашвидку оглянувши Лувр, кілька разів підряд побувавши в театрі, він запав у цілковите неробство.

⁶ Основний поділ осіб (*латин.*) — один із вступних розділів підручника з цивільного права.

Тисячі незнаних досі дрібниць поглиблювали його нудоту. Йому доводилося рахувати свою білизну, терпіти присутність воротаря, невігласа з манерами лікарняного служника, від якого тхнуло алкоголем, коли він приходив щоранку і, невдоволено буркочучи, застелював його ліжко. Та й кімната, оздоблена алебастровим годинником, не подобалася Фредерікові. Стінки були тонкі; він чув, як студенти готують пунш, регочуть і співають.

Стомившись од самотності, він вирішив розшукати одного із своїх колишніх товаришів — Батіста Мартінона і знайшов його в буржуазному пансіоні на вулиці Сен-Жак, де той біля каміна, в якому горіло кам'яне вугілля, зубрив судочинство.

Перед ним, церуючи шкарпетки, сиділа жінка в миткалевій сукенці.

Мартінон був, як то кажуть, чоловік-красень: високий, повновидий, з правильними рисами обличчя й світло-синіми банькатими очима; його батько, великий землевласник, призначав сина для судової кар'єри, і хлопець, уже тепер прагнучи виглядати статечно, запустив широку бороду.

Оскільки Фредерікова нудьга не мала жодної поважної причини, Мартінон не міг збагнути його безпідставних нарікань на життя. Сам він щоранку ходив на лекції, потім прогулювався в Люксембурзькому саду, вечорами випивав у кафе півпорції кави і, дістаючи півтори тисячі франків на

рік та втішаючись коханням простої робітниці, почувався цілком щасливим.

«Ну й щастя!» — подумки вигукнув Фредерік.

В університеті він завів ще одне знайомство — з паном де Сізі, пагінцем знатного роду, що витонченістю манер скидався на дівчину.

Пан Сізі вдавався до малювання, любляв готику. Кілька разів вони разом ходили помилуватися на Капеллу та собор Богоматері. Проте вишуканість молодого патриція приховувала звичайнісіньке розумове убожество. Його захоплювало геть усе; він довго сміявся з найменшого жарту і виявляв таку щирю наївність, що Фредерік спершу вважав його за такого собі веселуна, а згодом упевнився, що він просто дурень.

Отже, Фредерік не мав перед ким вилити своїх почуттів; і він усе ще очікував запрошення від Дамбрезів.

На Новий рік хлопець послав їм візитні картки, але від них не отримав нічого.

Він знову заглянув до «Художнього промислу».

Зайшовши туди втретє, він нарешті застав Арну, що сперечався серед гурту з п'яти-шести одвідувачів і ледве відповів на його вітання; Фредеріка це образило. Однак він і далі добирав способу, щоб якось доступитися до Неї.

Спочатку в нього був намір частіше заходити й прицінюватися до картин. Потім він надумав послати в журнал кілька «ущипливих» статей, щоб через них зав'язати стосунки. А може, найкраще піти до цілі навпростець і освідчитися їй в коханні? І він написав на дванадцять сторінок листа, сповненого ліричних поривів та палких звертань, але, скований боязню невдачі, подер його, ні на що не зважаючи, ні до чого не вдаючись.

Над крамницею Арну, на другому поверсі, було троє вікон, у яких щовечора світилося. За ними рухалися тіні, особливо одна — її тінь, і він завдавав собі клопоту ходити дуже далеко, аби лише, прогулюючись перед вікнами, милуватися на цю тінь.

Одного дня в Тюільрі якась негритянка, що вела за руку маленьку дівчинку, нагадала йому служницю пані Арну. Можливо, що й вона, як і інші, навідується сюди; і щоразу, коли він бував у Тюільрі, серце його билось в надії побачити її. В сонячні дні він прогулювався аж до Єлисейських Полів.

Недбало розкинувшись у колясках, повз нього проїжджали жінки з розмаяними під вітром вуалями; коні ступали розміреним кроком; жінки злегка похитувалися, й блискуча шкіра сидінь поскрипувала. Екіпажів ставало дедалі більше, і, починаючи від Круглого майданчика, вони

вповільнювали рух і загачували всю дорогу. Грива була впритул до гриви, ліхтар біля ліхтаря; сталеві стремена, срібні гнuzдечки, мідні пряжки то тут, то там ряхтіли блискучими цятками серед куцих рейтузів, білих рукавичок і хутер, що звисали на герби каретних дверець. Він почував себе так, ніби загубився в якомусь далекому світі. Його погляд блукав по жіночих голівках, і навіть невиразна подібність обличчя будила в ньому спомини про пані Арну. Він уявляв її посеред цього стовпища в маленькій кареті, схожій на карету пані Дамбрез. Але сонце вже заходило, і холодний вітер здіймав пилюку. Візники ховали підборіддя в коміри, колеса починали миготіти швидше, і під ними скрипів утрамбований гравій; всі екіпажі мчали по довгій алеї, то черкаючи, то обганяючи один одного, а потім на майдані Згоди роз'їжджалися в різні боки. За Тюільрі небо набувало аспідної барви. Дерева саду з ліловими верхів'ями утворювали собою два великі масиви. Запалювалися газові ріжки, і Сена, зеленава по всій своїй довжині, покривалася біля мостових биків сріблястими брижами.

Фредерік ходив обідати по абонементу за сорок три су в ресторан на вулиці Лагарп.

Зневажливо дивився він на старенький прилавок червоного дерева, заплямовані серветки, погано вимитий срібний посуд і капелюхи,

почеплені на стінці. Його оточували студенти, такі самі, як і він. Вони говорили про своїх професорів, про своїх коханок. Та що йому до тих професорів! Хіба він має коханку? Уникаючи їхніх веселощів, він приходив якомога пізніше. На столах лежали недоїдки. Два лакеї, стомившись, дрімали в кутку; запахи кухні, ламп і тютюну наповнювали спорожнілу кімнату.

Потім він повільно вертався на вулицю. Похитувалися ліхтарі, на калюжах тремтіли довгі жовтуваті відблиски. Під парасолями вздовж хідників ковзали тіні. Бруківка була нечиста; налягала імла, і йому здавалося, що вологий морок, сповиваючи його, невпинно опускався на серце.

Його мучили докори сумління. Він почав знову відвідувати заняття. Але нічого не знав із того, що вже пояснювалося раніше, і через те йому важко було похопити найпростіші речі.

Він заходився писати роман під назвою «Сільвіо, син рибалки». Дія відбувалась у Венеції. Героєм він був сам, героїня — пані Арну. Називалась вона Антонія, і, щоб заволодіти нею, він убивав кілька дворян, палив частину міста й співав під її балконом, де коливалися під подихом вітерцю червоні штофні фіранки, як на бульварі Монмартр. Надто відверта подібність занепокоїла його, коли він її помітив; Фредерік перестав писати далі, і його бездіяльність стала ще більша.

Тоді він почав благати Делор'є приїхати й поселитися разом із ним. Вони влаштуються так, щоб прожити на дві тисячі франків, які він дістає на своє утримання; все буде краще, аніж це нестерпне існування. Делор'є іще не міг покинути Труа. Він радив другові розважатися й відвідувати Сенекаля.

Сенекаль був учитель математики, людина неабиякого розуму й республіканських переконань, майбутній Сен-Жюст⁷, як запевняв клерк. Фредерік тричі підіймався до нього на шостий поверх, але так і не побачився з ним. Більше він туди не ходив.

Фредерік прагнув розваг. Він почав одвідувати бали Опери. Ледве переступав поріг, як од тих буйних веселощів його проймало холодом. До того ж стримувала боязнь марнотратства, бо він уявляв собі, ніби вечеря з маскою, вимагаючи великих коштів, обіцяє ще й непевні пригоди.

А втім, йому здавалося, що його повинні любити. Інколи він прокидався, сповнений надій, старанно одягався, ніби на побачення, і робив по Парижу безконечні прогулянки. Кожного разу, побачивши жінку, що простувала поперед нього або йшла назустріч, він казав собі: «Ось вона!» — і

⁷ *Сен-Жюст* Луї-Антуан (1767–1794) — діяч Великої французької революції; один з керівників якобінської диктатури; однодумець і друг Робесп'єра.

кожного разу це було новим самообманом. Думки про пані Арну посилювали його бажання. Можливо, він зустріне її на своєму шляху; мріючи наблизитися до неї, він уже малював найхімерніший збіг обставин, надзвичайні небезпеки, від яких її врятує.

Так нудно й одноманітно минали дні серед заведених звичок. Фредерік гортав брошурки під аркадами Одеона, ходив у кафе почитати «Ревю де Де Монд»⁸, з'являвся на якусь годину в аудиторію Французького колежу послухати лекцію про китайську мову чи про політичну економію. Щотижня він писав довжелезні листи Делор'є, вряди-годи обідав із Мартіноном, а інколи зустрічався з паном Сізі.

Він узяв на тимчасове користування рояль і komponував вальси на німецький взірець.

Одного вечора в літерній ложі Пале-Рояля він помітив Арну і поруч із ним жінку. Невже то вона? Фіранки із зеленої тафти на бар'єрі ложі затуляли її обличчя. Нарешті завіса піднялась, фіранки відслонили. То була висока на зріст особа, близько тридцяти років, уже прив'яла, з товстими губами;

⁸ «Ревю де Де Монд» — літературно-політичний журнал, заснований в 1829 р.; в журналі друкували свої твори найвидатніші письменники того часу.

коли вона усміхалася, було видно прекрасні зуби. Жінка фамільярно розмовляла з Арну і поляскувала віялом його по пальцях. Згодом підійшла молода білява дівчина з почервонілими, ніби від сліз, повіками й сіла поміж ними. Тепер Арну, схилившись до її плеча, щось говорив до неї; вона слухала, нічого не відповідаючи. Фредерік сушив собі голову, намагаючись розгадати, хто ці жінки, скромно зодягнені в простенькі темні сукні з виложними комірцями.

Коли вистава скінчилася, він поспішив у коридори. Юрба наповнювала їх. Поперед нього повільно опускався східцями Арну, тримаючи під руку обох жінок.

Раптом на нього впало світло газового ріжка. На його капелюсі був креп. Може, вона померла? Ця думка так гнітила його, що на другий день він помчав до «Художнього промислу» і, хапливо розраховуючись за одну з виставлених на вітрині гравюр, запитав прикажчика, як почувасться пан Арну. Той відповів:

— Дуже добре.

Фредерік, бліднучи, додав:

— А пані Арну?

— Пані — так само.

Виходячи, Фредерік і гравюру забув узяти.

Зима кінчилася. Весною він так не сумував, навіть почав готуватися до іспитів і, склавши їх посередньо, відразу поїхав до Ножана.

Він не навідував свого друга в Труа, щоб не давати матері приводу до зауважень. Повернувшись до Парижа, він одмовився від своєї колишньої квартири, найняв на набережній Наполеона дві кімнати й опорядив їх. У нього вже не було надії на запрошення до Дамбрезів; велика пристрасть до пані Арну почала згасати.

IV

Якось грудневого ранку, коли він ішов на лекцію з судочинства, йому здалося, що на вулиці Сен-Жак більше пожвавлення, ніж буває звичайно. Студенти хапливо виходили з кав'ярень, дехто перегукувався крізь одчинені вікна своїх помешкань; крамарі, повиходивши на тротуар, занепокоєно озиралися; зачинялися віконниці; а коли він вибрався на вулицю Суффло, то побачив величезний натовп, що оточував Пантеон.

Молодики купками від п'яти до дванадцяти чоловік прогулювалися, взявшись об руки, і підходили до численніших гуртків, що стояли то тут, то там; у кінці майдану, біля ґраток, про щось гомоніли люди в блузах, тим часом як поліцейські в трикутних капелюхах набакир, заклавши руки за

спину, походжали вздовж мурів, лунко ступаючи важкими чобітьми по кам'яних плитах. У всіх вигляд був таємничий і стурбований; явно чогось чекали; кожен стримувався від запитання, готового зірватися з язика.

Фредерік стояв біля молодого вродливого блондина з вусами й борідкою, якою хизувалися чепуруни за часів Людовіка XIII. Фредерік запитав його про причину заворушення.

— Нічого не знаю, — відповів той, — та вони й самі не знають! Тепер у них так заведено! Кумедія, та й годі!

І він зареготав.

Петиції про реформу, під якими збирали підписи серед національної гвардії, Юманів перепис та інші події вже півроку призводили в Парижі до незрозумілих збіговиськ; і вони повторювалися так часто, що газети про них уже перестали писати.

— Нема в них ні певної мети, ані власного обличчя, — правив далі сусід Фредеріка. — Мені здається, добродію, що ми вироджуємося! За добрих часів Людовіка Одинадцятого, ба навіть за Бенжамена Констана серед школярів було більше непокори. По-моєму, вони сумирні, як вівці, дурні, як пеньки, і годяться, хай Бог простить, хіба в бакалійники. І це називається студентство!

Він широко розвів руки, як Фредерік Леметр у ролі Робера Макера.⁹

— Студентство, благословляю тебе! — Тоді, звернувшись до лахмітника, що під тумбою біля винарні порпався в устричних скойках, запитав: — А ти також належиш до студентства?

Дідок підвів нечупарне лице, на якому виділявся серед сивої щетини червоний ніс і безтямні п'яні очі.

— Ні, ти, либонь, скоріше з *тих, за ким плаче шибениця і хто шастає в юрбі та повними пригорщами розсипає золото...* Ну, розсипай, патріарше, розсипай! Підкупляй мене скарбами Альбіону! Are you English?¹⁰ Я не відмовляюся від дарів Артаксеркса. Давай побалакаємо про митну спілку.

⁹ Робер Макер — герой мелодрами Антьє, Сент-Амана і Поліанта «Постоялий двір Андре». Завдяки талановитій грі видатного актора Фредеріка Леметра (1800–1876) ім'я персонажа пересічної п'єски стало узагальненням типу відверто цинічного пройдисвіта, безсоромна й хижа поведінка якого відтворювала вдачу олігархів, які безжально грабували Францію.

¹⁰ Ви англієць? (Англ.)

Фредерік відчув, як хтось торкнув його за плече; він обернувся. Це був Мартінон, страшенно поблідлий.

— От, маєш, — сказав він, глибоко зітхнувши, — знову бунт!

Він боявся накликати на себе підозру і дуже побивався. Найбільше непокоїли його люди, які нібито належали до таємних товариств.

— А хіба існують таємні товариства? — мовив молодик із вусами. — Все це старі байки, якими уряд залякує буржуа!

Мартінон попросив його говорити тихіше — він боявся поліції.

— Ви ще вірите в поліцію? А справді, хто знає, добродію, може, я й сам шпик?

І він з таким виразом глянув на Мартінона, що той, зовсім ошелешений, спершу не зрозумів жарту. Юрба відтиснула їх, і всім трьом довелося стати на східцях, які через коридор провадили до нового амфітеатру.

Невдовзі юрба розступилася сама собою; декотрі поскидали капелюхи: вони вітали знаменитого професора Самюеля Рондело — в широкому сюртуці, з піднятими на лоб окулярами в срібній оправі; страждаючи од ядухи, він повільно йшов читати лекцію. Це був один із тих, хто в царині права становив гордість XIX сторіччя, суперник Цахаріїв і Рудорфів. Недавно вшанований

званням пера Франції, він ні в чому не міняв своїх звичок. Було відомо, що він убогий, і всі ставилися до нього з великою пошаною.

Тим часом із кінця майдану долинули вигуки:

— Геть Гізо!

— Геть Прітчарда!

— Геть зрадників!

— Геть Луї-Філіппа!

Юрба завирувала, збившись під зачиненою брамою, що вела у двір, не давала професорові пройти. Він зупинився перед східцями. Незабаром професор з'явився на третій, верхній сходинці. Він почав щось говорити; голос його заглушило гудіння натовпу. Щойно він був улюбленцем, а тепер став осоружний, тому що уособлював владу. Щоразу, коли він намагався говорити голосніше, вигуки поновлювалися. Він зробив широкий жест, закликаючи студентів іти за ним. У відповідь розлігся загальний галас. Професор зневажливо знизав плечима і зник у коридорі. Мартінон, скориставшись із нагоди, в ту ж мить шаснув також.

— Ну й боягуз! — мовив Фредерік.

— Виходить, обачний! — зауважив молодик.

Юрба вибухнула оплесками. Відступ професора означав її перемогу. В усі вікна визирали

зацікавлені. Дехто заспівав «Марсельєзу», дехто пропонував іти до Беранже.¹¹

— До Лаффіта!¹²

— До Шатобріана!¹³

— До Вольтера! — загорлав молодик із білявими вусиками.

Поліцейські намагалися пробитися крізь натовп, говорячи якомога лагідніше:

— Розходьтеся, панове, йдіть додому!

Хтось вигукнув:

— Геть убивць!

Починаючи з вересневих заворушень, це було звичайним лайливим словом. Усі підхопили його. Слугам громадського порядку тютюкали, свистіли; вони поблідли; один із них не втримався і, наглянувши якогось малого хлопчину, що надто

¹¹ *Беранже* П'єр Жан (1780–1857) — популярний французький поет-пісняр. Тут йдеться про стримане ставлення поета до Липневої монархії.

¹² *Лаффіт* Жак (1767–1844) — відомий фінансист доби Липневої монархії; був в опозиції до уряду Луї-Філіппа.

¹³ *Шатобріан* Франсуа Рене (1768–1848) — визначний французький письменник-романтик. Легітиміст за переконаннями, за часів правління Луї-Філіппа Шатобріан демонстрував прихильність до демократичних ідей.

близько підійшов до нього і сміявся йому просто в лице, так турнув його, що той відлетів кроків за п'ять і впав навznak біля крамниці виноторговця. Всі розступились. Але майже в ту ж мить полетів сторчака й сам поліцейський, збитий із ніг якимось геркулесом, чуприна котрого вибивалася з-під цератового кашкета, неначе жмут клоччя.

Велетень уже кілька хвилин стояв на розі вулиці Сен-Жак; шпурнувши великий паунок, який тримав у руках, він кинувся на поліцейського, повалив його під себе й почав щодуху товкти кулачиськами по обличчю. Надбігли інші поліцейські. Страшний здоровило був такий дужий, що на його приборкання метнулося не менше чотирьох чоловік. Двоє термосили його за барки, двоє тягли за руки, п'ятий підштовхував коліном ззаду, і всі лаяли його розбійником, вбивцею, бунтарем. Розхристаний, в одежі, подраній на лахміття, він опирався, заявляючи, що не винен, що не міг спокійно дивитися, як б'ють дитину.

— Мене звати Дюссардьє. Я служу в братів Валенсар, у крамниці мережив і мод, на вулиці Клері. Де мій паунок? Віддайте мій паунок! — Він знай говорив одне й те саме: — Дюссардьє!.. З вулиці Клері! Віддайте мій паунок!

Нарешті він таки скорився і, стоїчно терплячи знегоду, дав одвести себе в дільницю, що на вулиці Декарта. За ним ринув цілий потік. Фредерік та

вусатий молодик ішли відразу ж за ним, захоплюючись цим прикажчиком, обурюючись насильством влади.

Що ближче підходили вони до поліційної дільниці, то юрба зменшувалася.

Поліцейські час од часу оберталися з лютим виглядом; а що забіякам уже не було чого робити, роззявам ні на що дивитися, то всі мало-помалу розійшлися. Зустрічні прохожі роздивлялися Дюссардье і голосно висловлювали образливі зауваження. Якась стара зі свого порога навіть крикнула, що він украв хліб; ця несправедливість ще дужче посилила гнів обох приятелів. Нарешті підійшли до поліційної дільниці. Від гурту зоставалося всього чоловік двадцять. Але, побачивши солдатів, і ті порозбігалися.

Фредерік та його товариш сміливо зажадали звільнення арештованого. Поліцейський погрозив їм: якщо вони будуть уперто наполягати, то їх теж посадять. Вони викликали начальника, назвали свої прізвища, сказали, що вони студенти-юристи, запевнюючи, що арештований їхній товариш по навчанню.

Тоді їх завели до порожньої кімнати, де попід нетинькованими закіптюженими стінами стояли тільки чотири ослони. В задній стіні відчинилося віконце. Показалася здоровенна голова Дюссардье, його скуйовджена чуприна, маленькі довірливі очі,

приплюснутий ніс чимось нагадували морду добродушного собаки.

— Не впізнаєш нас? — мовив Юссоне. Так звали молодика з вусиками.

— Але ж... — пробурмотів Дюссардьє.

— Ну, годі тобі прикидатися дурником! — вів далі Юссоне. — Добре відомо, що ти студент-юрист, так само як і ми.

Незважаючи на їхні підморгування, Дюссардьє нічого не міг второпати. Здавалося, він силкувався щось пригадати і раптом спитав:

— Знайшли мій пакунок?

Фредерік, утративши надію, високо звів очі. Юссоне не розгубився й відповів:

— А! Папку, в якій ти носиш конспекти лекцій? Так, так, заспокойся!

Вони ще завзятіше заходилися кивати й підморгувати. Нарешті Дюссардьє зрозумів, що вони прийшли допомогти йому, і замовк, боячись ненавмисне їх виказати. До того ж йому було ніяково, що його підносять до звання студента і прирівнюють до паничів, у яких такі білі руки.

— Може, ти хочеш кому-небудь щось переказати? — спитав Фредерік.

— Ні, дякую, нікому.

— А рідним?

Він опустив голову й не відповів: сердега був підкидьком. Обидва приятелі здивувалися, не розуміючи, чому він мовчить.

— Є в тебе що курити? — знову спитав Фредерік.

Дюссардьє помацав у кишені й витяг уламки люльки, чудової пінкової люльки з цибухом чорного дерева, срібною кришкою та бурштиновим мундштуком.

Він три роки трудився, щоб зробити з неї мистецький твір. Він завжди тримав люльку в замшевім футлярі, курив якомога повільніше, ніколи не клав її на мрамур і щовечора вішав над узголів'ям свого ліжка. Тепер він торохтів друзками в руці, з-під нігтів якої сочилася кров; опустивши голову на груди й відкривши рота, він зосередженим, невимовно печальним поглядом роздивлявся рештки своєї втіхи.

— Може б, дати йому сигар? — пошепки спитав Юссоне, пориваючись дістати їх.

Фредерік уже встиг покласти на віконце повний портсигар.

— Бери! До зустрічі! Кріпись!

Дюссардьє захопив простягнені йому руки. Він палко стискав їх, голос його вривався від сліз.

— Що? Це мені!.. Мені!..

Приятелі, щоб уникнути його подяки, вийшли і разом пішли снідати в кафе «Табуре», що навпроти Люксембурзького саду.

Розрізуючи біфштекс, Юссоне сказав своєму супутникові, що він працює в журналах мод і складає реклами для «Художнього промислу».

— У Жака Арну? — спитав Фредерік.

— Ви його знаєте?

— Так... Тобто ні. Тобто якимось я бачив його, познайомився з ним.

Фредерік байдужим тоном спитав Юссоне, чи бачиться він із його дружиною.

— Вряди-годи, — відповів журналіст.

Фредерік не наважувався розпитувати далі; ця людина посіла віднині в його житті чільне місце; він заплатив за сніданок, що не викликало жодних заперечень з боку Юссоне.

Симпатія була взаємна; вони обмінялися адресами, і Юссоне по-дружньому запросив його пройти з ним до вулиці Флерюс.

Вони були посередині саду, коли співпрацівник Арну, затамувавши подих, скорчив потворну гримасу і закукурікав півнем. Тут усі півні, що були поблизу, відповіли йому протяжним кукуріканням.

— Це умовний знак, — сказав Юссоне.

Вони зупинилися біля театру Бобіно, перед будинком, до якого вів вузький прохід. У віконці

горища, між красолею і пахучим горошком, з'явилася молода жінка, простоволоса, в корсеті; вона обома руками спиралася на ринву.

— Добридень, мій янголе, добридень, дитинко! — гукнув Юссоне, посилаючи їй здаля рукою цілунок.

Він штовхнув ногою хвіртку і зник.

Фредерік чекав його цілий тиждень. Він не наважувався йти до нього сам, щоб не показати, що йому не терпиться дістати відповідні записки на сніданок; проте він, прагнучи зустрітися з ним, виходив увесь Латинський квартал. Якось увечері він натрапив на Юссоне і привів до себе в кімнату на набережній Наполеона.

Приятелі гомоніли досить довго; розмова точилася від щирого серця. Юссоне мріяв про театральну славу і театральні прибутки. Він брав участь у складанні водевілів, яких ніде не приймали, у нього було багато планів, він писав куплети, кілька з них проспівав. Потім, помітивши на етажерці книжку Гюго і томик Ламартіна¹⁴, він вибухнув сарказмом щодо романтичної школи. У цих поетів ні тверезого розуму, ні почуття стилю, та й не французи вони, ось у чім річ! І він вихвалявся

14 *Ламартін* Альфонс (1790–1869) — відомий французький поет-романтик, історик, політичний діяч.

знанням мови; у найвишуканіших фразах убачав хиби й прискіпувався із тим злісним бурчанням, із тією академічністю смаку, якою відзначаються легковажні люди, що беруться міркувати про високе мистецтво.

Фредерік був уражений в своїх уподобаннях; йому хотілося порвати це знайомство. Але чому тут-таки не ризикнути й не завести мову про те, від чого залежить його щастя? І він запитав літературного молодика, чи не може той ближче познайомити його з родиною Арну.

В тому не було труднощів, і вони домовилися на завтрашній день.

Однак Юссоне на призначений час не прийшов; унікав зустрічі ще тричі. Нарешті з'явився в суботу близько четвертої години. Але, користуючись екіпажем, що найняв Фредерік, він звелів спершу зупинитися біля Французького театру, де мав дістати квитки в ложу, потім завернув до кравця, до швачки, писав у швейцарських записки. Кінець кінцем вони приїхали на бульвар Монмартр. Фредерік перейшов крамницю і піднявся східцями. Арну впізнав його, побачивши в дзеркалі, що стояло перед конторкою, і, пишучи далі, протягнув йому через плече ліву руку.

В тісній кімнатці з одним вікном у двір зібралось п'ять-шість одвідувачів; при задній стіні в

алькові, між двома порт'єрами брунатного штофу, був диван, оббитий такою самою тканиною. На каміні, захаращеному паперами, стояла бронзова Венера; обабіч неї симетрично розташовані — два канделябри з рожевими свічками. Праворуч, біля етажерки, заставленої папками, сидів у кріслі чоловік, що так і не зняв капелюха, й читав газету; стіни були геть усі закриті естампами й картинами, цінними гравюрами або ескізами сучасних майстрів з написами, в яких засвідчувалася найсердечніша приязнь до Жака Арну.

— Як живете? — спитав він, повернувшись до Фредеріка. І, не чекаючи відповіді, пошепки спитав Юссоне: — Як звати вашого друга? — Потім голосно: — Візьміть сигару, там, на етажерці, в коробці.

«Художній промисел», що містився в центрі Парижа, був зручним місцем для зустрічей, нейтральною територією, де запросто збиралися суперники. Того дня тут можна було побачити Антенора Брева, портретиста королів, Жуля Бюр'є, що своїми рисунками популяризував алжирські війни, карикатуриста Сомбаза, скульптора Вурда та інших; і ніхто з них не відповідав уявленням, що склалися в студента. Вони трималися просто; мова їхня була вільна. Містик Ловаріас розповів сороміцький анекдот, а в творця східного пейзажу,

знаменитого Дітмера, під жилеткою була надягнена плетена кофтина, і вертався він додому в омнібусі.

Спершу розмова точилася про якусь Аполлонію, колишню натурницю, що її Бюр'є нібито впізнав на бульварі, коли вона їхала в кареті цугом. Юссоне пояснив таку метаморфозу тим, що в неї до послуг цілий гурт її благодійників.

— Цей баламут знає паризьких дівчаток! — сказав Арну.

— Якщо після вас що-небудь залишиться, ваша величносте, — відповів молодик, по-військовому віддаючи честь, ніби той гренадер, який запропонував Наполеонові випити зі своєї баклажки.

Далі завели суперечку про полотна, для яких правила за модель голова Аполлонії. Критикували відсутніх колег. Дивувалися на високі ціни їхніх творів; і всі скаржилися, що недостатньо заробляють, коли раптом увійшов середнього зросту чоловік у фрак, застебнутому на один гудзик; очі — жваві, вигляд — трохи божевільний.

— Ну ж і зборище міщан! — вигукнув прибулець. — То й що з того, даруйте! Давні майстри, що створили шедеври, не дбали про мільйони. Корреджо, Мурільйо...

— Та й Пеллерен, — додав Сомбаз.

Але той, незважаючи на шпильку, і далі сперечався з таким запалом, що Арну довелося двічі повторити йому:

— Моя дружина чекає на вас у четвер. Не забудьте!

Ці слова навернули Фредеріка на думку про пані Арну. Певно, до неї проходять через суміжну кімнатку, що біля дивана? Арну щойно відчинив туди двері, щоб узяти носову хусточку; Фредерік у глибині помітив умивальник. Аж тут із кутка, де стояв камін, почулося якесь бурмотіння; воно долидало від суб'єкта, котрий, сидячи в кріслі, читав газету. На зріст він був п'ять футів дев'ять дюймів; очі трохи примружені, волосся сиве, вигляд величавий, і звали його Режембар.

— Що там таке, Громадянине? — спитав Арну.

— Нова підлість уряду.

Йшлося про звільнення якогось шкільного вчителя. Пеллерен знов узявся проводити паралель між Мікеланджело¹⁵ та Шекспіром. Дітмер наладився йти. Арну наздогнав його і дав йому дві асигнації. Юссоне подумав, що це слухна хвилина.

¹⁵ *Мікеланджело* Буонарроті (1475–1564) — видатний італійський живописець, скульптор, архітектор, поет епохи Відродження.

— Чи не змогли б ви, дорогий патроне, видати мені аванс?..

Але Арну вже всівся і почав шпетити якогось вельми гидкого на вигляд дідка в синіх окулярах.

— Хороший ви, дядечку Ісаак, нічого казати! Три картини, знецінені, пропали. Всі на мене плюють! Тепер усі їх знають! Що накажете з ними робити? Хіба що спровадити їх у Каліфорнію!.. До дідька в зуби! Замовчіть!

Фахом цього дідка було фальшування підписів на полотнах давніх майстрів. Арну, відмовившись платити, брутално випровадив його. Зовсім інакше він зустрів бундючного пана в орденах, із бакенбардами і в білій краватці.

Зіпершись ліктем на віконний засув, він запобігливим тоном довго щось говорив йому. Потім вигукнув:

— Ах, графе, для мене не становить жодних труднощів знайти посередника!

Дворянин погодився, Арну заплатив йому двадцять п'ять луїдорів і, ледве той устиг вийти, вибухнув:

— Яке ж воно нестерпне, оте знатне панство!

— Всі вони нікчеми! — буркнув Режембар.

Минав час, і справ у Арну дедалі ставало більше; він розкладав статті, розрізав конверти, підбивав рахунки; на стук молоточка, що долинав із крамниці, виходив простежити за пакуванням,

потім знову сідав до роботи і, далі водячи по папері металевим пером, відповідав на жарти. Того дня він мав обідати у свого повіреного, а на другий день — виїхати до Бельгії.

Інші гомоніли про різні буденні речі: про портрет Керубіні, про напівкруглу залу Академії мистецтв, про майбутню виставку. Пеллерен ганив Інститут. Плітки точилися впереміж із суперечками. В цю низьку кімнату набилося стільки люду, що ніде було й повернутися, а блимання рожевих свічок просочувалося крізь сигарний дим, ніби сонячне проміння крізь туман.

Двері біля дивана відчинились, увійшла висока кощава жінка з такими поривчастими рухами, що на чорній тафтяній сукні дзеленькали всі брелоки її годинника.

Це була та жінка, яку Фредерік минулого літа мигцем бачив у Пале-Роялі. Дехто називав її на ім'я, обмінюючись із нею потиском рук. Юссоне вирвав, нарешті, в Арну п'ятдесят франків; годинник вибив сьому; всі стали розходитися.

Арну попросив Пеллерена залишитись, а сам тим часом повів мадмуазель Ватназ до туалетної кімнати.

Фредерік не чув їхніх слів: говорили вони пошепки. Та раптом жіночий голос вихопився гучніше:

— Вже півроку, як справу зроблено, а я все чекаю!

Залягла тривала тиша; мадмуазель Ватназ показалася знову. Арну пообіцяв їй щось.

— Ну-ну! Тоді побачимо, — сказав він.

— Бувайте, щасливий чоловіче! — сказала вона, виходячи.

Арну швидко вернувся в ту саму кімнату, нафабрикував вуса, поправив шлейки, щоб підтягнути штрипки, і, миючи руки, сказав:

— Мені потрібні два панно над дверима, по двісті п'ятдесят штука, в жанрі Буше¹⁶. Можна сподіватися?

— Домовилися, — сказав, червоніючи, художник.

— Ну й гаразд. І не забувайте моєї дружини!

Фредерік провів Пеллерена в самий кінець передмістя Пуассоньєр і попросив дозволу інколи навідувати його; згоду люб'язно було дано.

Пеллерен перечитував усі праці з естетики, щоб відкрити справжню теорію Прекрасного, оскільки був упевнений, що, досягнувши її, створить

¹⁶ *Буше* Франсуа (1703–1770) — відомий французький живописець і гравер. Віддавав перевагу сюжетам з античної міфології, яким неодмінно надавав еротичного забарвлення в манері рококо.

шедеври. Він обклався всілякими можливими посібниками, рисунками, зліпками, моделями, гравюрами і, страждаючи, шукав; він звинувачував погоду, нерви, свою майстерню, виходив на вулицю, щоб знайти натхнення, здригався, так начебто воно найшло на нього, потім кидав почату картину і задумував іншу, що мала бути ще прекрасніша. Отож, катуючись жадобою слави й марнуючи дні в суперечках, вірячи в тисячі нісенітниць, у системи, в критику, в необхідність якихось правил чи якоїсь реформи в мистецтві, він дожив до п'ятдесяти років, створивши всього кілька начерків. Непохитна гордість не дозволяла йому впадати в зневіру, проте він завжди був роздратований і постійно перебував у тому збудженні, водночас штучному і природному, яким позначено артистів.

Коли входили до нього, найперше в око впадали дві картини, де на тлі білого виділялися коричневі, червоні й сині плями. Все це було вкрито сіткою накреслених крейдою ліній, безладно понованих туди-сюди так, що нічогосінько не можна було второпати. Пеллерен пояснював зміст обох композицій, позначаючи великим пальцем ті частини, яких іще бракувало. Одна з картин мала зображати «Шаленство Навуходносора», друга — «Нерон спалює Рим». Фредерікові вони дуже сподобались.

Його захоплювали й етюди жінок із розпущеним волоссям, і краєвиди, на яких багато стовбурів покрутила буря, а над усе — начерки пером в манері Калло, Рембрандта чи Гойї; оригіналів їхніх він не знав. Пеллерен зневажливо ставився до цих робіт своєї молодості; тепер він стояв за високий стиль; художник повчальним тоном красномовно говорив про Фідія та Вінкельмана. Речі, які оточували його, посилювали враження від його слів: тут можна було бачити череп на аналої, ятагани, чернечу рясу; Фредерік одного разу надягнув її.

Коли він приходив рано, то заставав Пеллерена в незручному похідному ліжку, застеленому драним килимчиком; господар лягав пізно, бо запопадливо відвідував театри. Слугувала йому старенька жінка в лахмітті, обідав він у харчевні і жив без полюбовниці. Завдяки знанням, набутим без будь-якої системи, його парадокси були дотепні. Зневага до всього сірого й міщанського проривалася в нього в сарказмах, сповнених прекрасного ліризму, а до майстрів відчував він таку побожність, що це підносило і його трохи не до їхнього рівня.

Але чому він ніколи не заводив мови про пані Арну? Щодо її чоловіка, то інколи він називав його добрим хлопцем, інколи — дурисвітом. Фредерік

чекав, коли Пеллерен пуститься на відверті розмови.

Якось, гортаючи рисунки в одній із його папок, Фредерік у портреті циганки знайшов щось подібне до мадмуазель Ватназ, а що ця особа його цікавила, то він захотів дізнатися, що вона за одна.

Спочатку Ватназ, наскільки відомо було Пеллеренові, вчителювала десь у провінції; тепер вона дає уроки, пробує писати до маленьких газет.

Судячи з того, як вона поводить ся з Арну, можна було — здавалося Фредерікові — вважати її за його коханку.

— Та ну! Вистачає йому й інших!

Тоді юнак, відвернувши лице, що зашарілося із сорому через таку ницу думку, хоробро спитав:

— Певно, дружина платить йому тим самим?

— Аж ніяк! Вона жінка порядна!

Фредерік страждав од докорів сумління і став ще частіше відвідувати редакцію.

Великі літери, що з них на мармуровій плиті над крамницею було складено прізвище Арну, здавалися йому якимись особливими і повними значення, ніби Святе письмо. Широким похилим хідником іти було легко, двері відчинялися майже самі собою, а гладенька на дотик ручка здавалася м'якою і чутливою, немов жива рука, яку він тримає в своїй. Непомітно він став приходити з тією самою точністю, що й Режембар.

Щодня Режембар всідався у своє крісло в кутку біля каміна, брав «Насьйональ» і, вже не одриваючись від нього, виражав свою думку лише вигуком або просто знизував плечима. Час од часу він витирав чоло скрученою у валик носовою хусточкою, що висіла в нього на грудях між двома гудзиками зеленого сюртука. Носив він панталони зі складками, глибокі черевики й довгу краватку, а по капелюхові із загнутими крисами його легко можна було здалеку впізнати серед юрби.

О восьмій ранку він спускався з висот Монмартру, щоб на вулиці Нотр-Дам-де-Віктуар випити білого вина. Його сніданок, за яким ішло кілька партій на більярді, тривав до третьої години. Потім він простував до пасажу Панорами підкріпитися абсентом. Одвідавши Арну, він заходив у «Бордоський шиночок» випити вермуту; тоді, замість того щоб вернутися до дружини, здебільша волів пообідати на самоті у невеличкому кафе на площі Гайон, де замовляв «домашні страви, що-небудь натуральне!» Наостанці він добирався до якоїсь більярдної і висиджував там до дванадцятої, до першої години ночі, до того часу, доки не гасили газу, не зачиняли віконниць і знеможений господар закладу не благав його піти.

І то не любов до випивки надила в такі місця громадянина Режембара, а давня звичка до політичних розмов; але з роками запал його

охолонув, і він зберігав похмуру мовчанку. Дивлячись на його серйозне лице, можна було подумати, що він заклопотаний світовими проблемами. Думки свої Режембар тримав при собі, і ніхто, навіть його друзі, не знали, чим він займається, хоча він і натякав, ніби в нього ділова контора.

Арну, здавалося, відчував до нього безмірну повагу. Якось він сказав Фредерікові:

— Він усе знає, будьте певні! Людина з головою!

Одного разу Режембар розклав на конторці папери, в яких ішлося про копалини фарфорової глини в Бретані; Арну покладався в тому на його досвід.

Фредерік став іще люб'язніший із Режембаром — настільки, що вряди-годи частував його абсентом; і, хоча вважав за дурня, частенько проводив у його товаристві цілі години тільки тому, що з ним приятелював Жак Арну.

Торговець картинами, якому траплялося сприяти успіху декого із сучасних художників ще при їхніх перших спробах, як людина передова дбав про свій гаманець і водночас тримався артистичних манер. Він прагнув розкріпачення мистецтва і дешевим коштом досягнути до прекрасного. Вся паризька промисловість, зайнята виготовленням предметів розкоші, відчувала на собі його вплив,

благодійний для всілякого дріб'язку і згубний для всього великого. Старанно догоджаючи низьким смакам загалу, він збивав зі шляху вправних майстрів, розбещував талановитих, вичавлював до останку соки із кволих і прославляв посередніх; він верховодив над ними завдяки своїм зв'язкам і своїй газеті. Нездарні малярчуки ждали бачити свої творіння в вітрині Арну, оббивачі брали в нього рисунки меблів. Фредерік вбачав у ньому воднораз мільйонера, аматора й ділка. Проте багато дечого дивувало юнака: Арну був великим спритником у торгових ділах.

Він діставав із Німеччини або Італії картину, куплену в Парижі за півтори тисячі франків, і, пред'явивши на неї накладну на чотири тисячі, перепродував її з люб'язності за три з половиною. Одне з його звичних шахрайств супроти художників полягало в тому, що він вимагав у них на додачу до їхнього полотна невеличку копію, мовляв, щоб зробити з неї гравюру; копію він щоразу продавав, а гравюра ніколи не з'являлася. Тих, котрі скаржилися, що це експлуатація, він у відповідь лише поляскував по животу. Зрештою, Арну був дуже милий чоловік, він щедро частував сигарами, «тикав» незнайомим, а вже коли захоплювався якимось твором або людиною, то, ні на що не зважаючи, стояв на своєму, виявляючи ревну турботу, не скупився на статті, на реклами.

Він вважав себе вельми чесним і, відчуваючи потребу відкрити комусь душу, простосердо розповідав про всілякі свої непорядні діла.

Одного разу, щоб допекти колезі, котрий, заснувавши газету, також присвячену малярству, влаштував з тієї нагоди пишний банкет, Арну попросив Фредеріка написати в його присутності, незадовго до призначеної години, листи всім запрошеним, що банкет відкладено.

— Адже це не заплямує честі, розумієте?

І молодикові забракло духу відмовити йому в послузі.

На другий день, зайшовши разом із Юссоне в контору Арну, Фредерік помітив, як у дверях (тих, що виходили на східці) майнув поділ сукні.

— Тисячу вибачень! — сказав Юссоне. — Коли б я знав, що тут жінки...

— О! Це моя дружина, — відповів Арну. — Вона, проходячи мимо, зайшла на хвилинку.

— Невже? — мовив Фредерік.

— Так, так, і зараз повертається додому.

Розкіш довколишнього раптом зникла. Те, що було, як Фредерікові здавалося, розлите тут на всьому, щезло, чи скорше, його ніколи й не було. Він відчував безмірне здивування і нібито біль зради.

Арну, порпаючись у шухляді, посміхався. Може, з нього? Прикажчик поклав на стіл паку вогкого паперу.

— Ага! Афіші! — вигукнув торговець. — Не скоро виберусь я сьогодні обідати!

Режембар узявся за капелюха.

— Що, ви залишаєте мене?

— Сьома година! — відповів Режембар.

Фредерік пішов за ним.

На розі вулиці Монмартр він озирнувся, глянув на вікна другого поверху і подумки посміхнувся з жалю до себе, згадуючи, з якою любов'ю він так часто дививсь на них. Де ж вона живе? Як зустрітися з нею тепер? Самітність, безпросвітна, як ніколи, знову простерлася довкола його бажань.

— Підемо попробуємо? — спитав Режембар.

— Чого попробуємо?

— Полинівки.

І, поступившись перед наполегливими проханнями, Фредерік дав затягти себе в «Бордоський шиночок». Тим часом, як його супутник, спершись ліктями на стіл, роздивлявся карафку, Фредерік кидав поглядом навсербіч. Раптом він помітив на тротуарі Пеллеренову постать; він хапливо забарабанив у шибку; не встиг художник сісти, як Режембар запитав, чому його більше не видно в «Художньому промислі».

— Хай я лусну, якщо моя нога туди ступить.
Він — справжня тварюка, міщанин, нікчема,
шахрай!

Ця лайка була приємна розгніваному
Фредерікові, проте й діяла його, бо йому
здавалося, що вона певною мірою торкається й пані
Арну.

— Що ж він вам накоїв? — спитав Режембар.

Замість відповіді Пеллерен тільки тупнув
ногою і гучно засопів.

Він тайкома займався деякими ділами,
наприклад, малював кольоровим олівцем портрети
або підробляв твори великих майстрів, збуваючи їх
недосвідченим аматорам; а що ті роботи
принижували його, то він здебільша волів про них
мовчати. Але «ницість Арну» допекла йому до
живого. Він вилив душу.

На замовлення, яке Арну зробив у присутності
Фредеріка, художник приніс дві картини. І крамар
дозволив собі критикувати їх! Він ганив
композицію, колорит і рисунок, надто рисунок,
коротше кажучи, нізачо не хотів їх брати. Тож
Пеллерен, змушений тим, що вийшов термін
векселя, збув їх євреєві Ісааку, а за два тижні Арну,
той самий Арну, продав їх якомусь іспанцеві за дві
тисячі франків.

— Ні на су не дешевше. Яка підлість! І до того ж, сто чортів, не єдина підлість! Не сьогодні-завтра ми ще побачимо його на лаві підсудних.

— Ну, це ви вже перебільшуєте, — несміливо сказав Фредерік.

— Отакої! Перебільшую! — вигукнув художник, щосили вдаривши кулаком по столі.

Його лють вернула юнакові самовпевненість. Звісно, можна було б триматися пристойніше; однак якщо, на думку Арну, ті двоє полотен...

— Нікчемні? Кажіть далі! А ви ж їх бачили? Ви на малярстві тямитеся? Бо ж знаєте, мій хлопче, я дилетантів не визнаю!

— Ну, це мене й не обходить! — мовив Фредерік.

— То чого ж ви заступаєтесь за нього? — холодно спитав Пеллерен.

Молодик промимрив:

— Та... тому, що він мій друг.

— Ну й поцілуйте його за мене! На добраніч!

І художник, геть розлючений, пішов, і не подумавши, ясна річ, розрахуватися за вечерю.

Фредерік, захищаючи Арну, сам себе переконав у його правоті. Він так захопився своїм красномовством, що відчув ніжність до цієї розумної й доброї людини, на яку його ж друзі зводять наклепи і яка тепер працює сама-одна, всіма покинута. Фредерік не опирався дивному

бажанню зараз же побачити Арну. Через десять хвилин він уже відчиняв двері крамниці.

Арну разом із прикажчиком складав величезні афіші до виставки картин.

— Чи ти ба! Яким вітром вас принесло знову?

Це звичайне питання спантеличило Фредеріка, і, не здобувшись на відповідь, він спитав, чи, бува, не знайшовся його записничок, маленький записничок в синій шкіряній оправі.

— Той, у якому ви ховаєте листи від жінок? — сказав Арну.

Фредерік зашарівся, як дівчина, і став захищатися, відхиляючи такі припущення.

— Тоді, виходить, власні вірші? — напосідав Арну.

Він перебирав розкладені зразки, обмірковував їхню форму, колір, облямівку, і Фредеріка все більше дратував його зосереджений вигляд, а надто руки, що совгали по афішах, величезні ручиська, трохи пухлі, з плоскими нігтями. Нарешті вставши, Арну сказав: «Ось і все!» — і фамільярно взяв його за підборіддя. Така безцеремонність не сподобалася Фредерікові, він позадкував, потім переступив поріг, останній раз у житті — як він думав. Навіть і на саму пані Арну, здавалося, поширювалась оця вульгарність її чоловіка.

Того ж таки тижня дістав він листа, в якому Делор'є повідомляв, що приїде в Париж наступного четверга. І Фредерік з новою пристрасстю вернувся до цієї прихильності, міцнішої й шляхетнішої. Така людина варта всіх жінок. Тепер йому будуть не потрібні Режембар, Пеллерен, Юссоне — ніхто! Щоб ліпше влаштувати свого друга, він купив залізне ліжко, друге крісло, поділив на двох свою постільну білизну; і в четвер уранці вже одягався, щоб їхати зустрічати Делор'є, аж тут задзеленчав біля дверей дзвоник. Увійшов Арну.

— Тільки два слова. Вчора прислали мені із Женеви чудову форель; ми розраховуємо на вас, сьогодні рівно о сьомій... Вулиця Шуазель, будинок двадцять чотири «Б». Не забудьте!

Фредерік змушений був сісти. Коліна його дрижали. Він повторював: «Нарешті! Нарешті!» Потім написав до свого кравця, капелюшника та шевця і відправив ці три записки трьома посильними. В замку клацнув ключ, і з'явився воротар із дорожньою корзиною на плечах.

Побачивши Делор'є, Фредерік затремтів, мов жінка, яку з коханням несподівано застав її чоловік.

— Що тебе так вразило? — спитав Делор'є. — Адже ж ти, певно, дістав мого листа?

Фредерікові забракло сили збрехати.

Він розкрив обійми й кинувся йому на груди.

Тоді клерк розповів свою історію. Його батько відмовився дати звіт про опікунство, гадаючи, ніби необхідність у тому відпала з огляду на десятирічну давність. Однак Делор'є, добре обізнаний із судочинством, кінець кінцем вирвав усю материнську спадщину, чистих сім тисяч франків, що були тут, при ньому, в старенькому гамані.

— Це в запас, про чорний день. Завтра ж уранці треба подумати, куди вкласти гроші, та й самому влаштуватися.

А сьогодні — цілковитий відпочинок, і я весь до твоїх послуг, старий!

— Та ти не церемонься! — сказав Фредерік. — Якщо в тебе сьогодні ввечері щось невідкладне...

— Туди к бісу! Та я був би нікчемний негідник...

Цей епітет, що випадково вихопився, вколов Фредеріка в самісіньке серце, немов образливий натяк.

Воротар розставив на столі біля каміна котлети, заливне, лангусти, десерт і дві пляшки бордо. Така зустріч розчулила Делор'є.

— Ти частуєш мене справді по-царському!

Вони говорили про минуле, про майбутнє і час від часу простягали руки через стіл, з ніжністю поглядаючи один на одного. Аж тут посильний

приніс нового капелюха. Делор'є голосно зауважив, яка чудова у нього підбивка.

Потім кравець особисто приніс фрак, що сам і випрасував.

— Можна подумати, що ти йдеш до вінця, — сказав Делор'є.

За годину з'явилась третя особа й витягла з великої чорної торби пару прекрасних лакованих черевиків. Поки Фредерік примірював їх, швець із посмішкою оглядав взуття провінціала.

— Панові нічого не потрібно?

— Ні, дякую, — сказав клерк, ховаючи під стілець ноги в старих черевиках зі шнурівкою.

Таке приниження його друга збентежило Фредеріка. Він усе зволікав, не наважуючись сказати про свої наміри. Нарешті, ніби спохватившись, вигукнув:

— Тьху! Зовсім забув!

— Що таке?

— Сьогодні я обідаю в гостях!

— У Дамбрезів? Чому ти ніколи не писав мені про них?

Ба ні, він обідає не в Дамбрезів, а в Арну.

— Ти ж міг мене попередити! — сказав Делор'є. — Я приїхав би на день пізніше.

— Це було неможливо! — різко відповів Фредерік. — Я тільки сьогодні вранці дістав запрошення.

І, щоб загладити свою вину й відвернути увагу друга, він заходився розв'язувати мотузки, якими була обмотана корзина, розкласти в комоді всі його речі, хотів поступитися навіть своїм ліжком, мовляв, сам ляже в комірці для дров. Потім, уже з четвертої години, приступив до свого туалету.

— Часу в тебе ще досить! — сказав клерк.

Нарешті Фредерік одягнувся і вийшов.

«Ось вони, багаті!» — подумав Делор'є. І подався обідати на вулицю Сен-Жак у знайомий ресторанчик.

Фредерік кілька разів зупинявся на східцях, — так у нього калатало серце. Одна з рукавичок, занадто вузька, тріснула, і поки він ховав розірване місце під манжет, Арну, що вслід за ним піднімався східцями, взяв його за руку й завів до своєї квартири.

У передпокої, оздобленому в китайському стилі, під стелею був мальований ліхтар, по кутках — бамбук. Переходячи вітальню, Фредерік спіткнувся об тигрову шкуру. Свічок іще не запалювали, лише в глибині будуара горіли дві лампи.

З'явилася мадмуазель Марта і сказала, що мама одягається. Арну підняв її і поцілував; тоді, захотівши сам вибрати в льоху кілька пляшок вина, залишив Фредеріка з дівчинкою.

З часу подорожування в Монтеро вона дуже виросла. Її темне волосся довгими локонами спадало на голі руки. Із-під сукенки, ще пишнішої, ніж у балерини, виднілися рожеві литки, і вся її мила постать дихала свіжістю букета. Компліменти гостя вона вислухала з виглядом кокетки, зупинила на ньому глибокий пильний погляд, потім, прослизнувши, ніби кішка, між меблями, зникла.

Фредерік більше не почував збентеження. Кулі ламп, покриті мережаним папером, кидали на обтягнені бузковим атласом стіни м'яке молочне світло. Крізь камінну решітку, подібну до великого віяла, жаріло вугілля; біля годинника стояла скринька із срібними защібками; тут і там порозкидані були домашні речі: на диванчику — лялька, на спинці стільця — косинка, на робочому столику — розпочате плетіння, в якому гостряками донизу стриміли дві шпиці слонової кості. Тут усе разом свідчило про мирне родинне добропорядне життя.

Вернувся Арну; із-за другої порт'єри з'явилася пані Арну. Вона була в затінку, і він спочатку бачив тільки її обличчя. На ній була чорна оксамитова сукня, а волосся покривала довга з червоного шовку алжирська сітка, що, оповившись навколо гребеня, спадала на ліве плече.

Арну відрекомендував Фредеріка.

— О! Я дуже добре пам'ятаю вас, — мовила вона.

Тоді майже водночас надійшла решта гостей: Дітмер, Ловаріас, Бюр'є, композитор Розенвальд, поет Теофіль Лорріс, два художні критики, товариші Юссоне, власник паперової фабрики і, нарешті, знаменитий П'єр-Поль Мейнсіус, останній представник високого живопису, який жваво ніс разом із своєю славою тягар вісімдесяти років і величезний живіт.

Коли гості рушили в їдальню, пані Арну взяла його під руку. Одне крісло залишалось вільне — для Пеллерена. Арну його любив і водночас визискував. До того ж він побоювався його лихого язика — настільки, що, бажаючи власкавити, помістив у газеті «Художній промисел» його портрет, який супроводили перебільшені похвали; і Пеллерен, скоріше ласий на славу, ніж на гроші, з'явився перед восьмою годиною, геть захекавшись. Фредерік подумав, що вони вже давно помирилися.

І товариство, і страви — все йому сподобалось. Їдальня була обтягнена тисненою шкірою на зразок середньовічних віталень; перед голландською етажеркою був поставець для цибухів, а розставлені на столі кругом різнобарвні келихи з богемського кришталю виглядали серед квітів і фруктів, неначе ілюмінація в саду.

Фредерікові довелося вибирати з-поміж десяти сортів гірчиці. Він їв даспаккьйо, карі, імбир, корсиканських дроздів, римську локшину; він пив надзвичайні вина, лібфрауенмільх і токайське. Арну справді пишався умінням добре частувати. Він догоджав кондукторам поштових карет, дістаючи від них всілякі наїдки, приятелював із кухарями багатих домів, які передавали йому рецепти присмак.

Та найбільше захоплювали Фредеріка розмови. Він плекав мрію про подорожі — тож його вабили Дітмерові розповіді про Схід; його пристрасне зацікавлення театром удовольняв Розенвальд, який говорив про оперу, а суворе життя богеми видалося йому втішним крізь призму веселості, з якою Юссоне мальовниче описував, як він провів цілу зиму, харчуючись самим лише голландським сиром. Потім суперечка між Ловаріасом і Бюр'є про флорентійську школу розкрила перед ним нові шедеври, розширила його обрій, і він ледве стримав свій захват, коли Пеллерен вигукнув:

— Дайте мені спокій з вашою огидною реальністю! Що вона означає — ота реальність? Одні бачать чорне, інші — голубе, більшість бачить саме безглуздя. Нема нічого менше природного, ніж Мікеланджело, і нічого прекраснішого! Піклування про зовнішню правдоподібність викриває сучасну

ницість; і якщо так триватиме й далі, мистецтво зійде на казна-що, стане менш поетичне, аніж релігія, і менш цікаве за політику. Його мета — так мета! — будити у нас зачарування якостями самого твору, і ви її не досягнете якимись дрібничками, незважаючи на всі ваші хитрощі оздоблення. Ось, наприклад, картини Бассольє: забавно, чепурно, чисто й не громіздко! Можна покласти в кишеню і взяти в дорогу. Нотаріуси платять за такі речі по двадцять тисяч франків, а ідеї в них на три су; але без ідеї — нічого великого! Без величі — нічого прекрасного! Олімп — це гора! Найприголомшливішим пам'ятником назавжди лишаться піраміди! Краще надмірність, аніж помірність, краще пустеля, ніж тротуари, краще дикун, аніж перукар!

Слухаючи ці речі, Фредерік дивився на пані Арну. Пеллеренові слова падали в його свідомість, немов шматки металу в горно, зливалися з його жагою й оберталися на любов.

Він сидів по той самий бік столу за трое місць од неї. Час од часу вона трохи нахилилася і повертала голову, щоб сказати кілька слів дівчинці; вона усміхалась, і тоді на щоці її з'являлась ямочка, що надавала обличчю ще більшої лагідності й доброти.

Коли подали лікери, вона вийшла. Розмова стала дуже вільною; пан Арну відзначався в ній

особливим блиском, і Фредерік був здивований цинізмом усіх цих чоловіків. Проте зацікавлення жінками ніби встановило між ним і ними рівність, яка підносила його у власних очах.

Вернувшись до вітальні, він заради звичаю взяв один із альбомів, що лежали на столі. Найбільші сучасні художники оздобили його рисунками, цілі сторінки заповнили прозою, віршами чи просто залишили автографи; між знаменитими іменами траплялося чимало й невідомих, а цікаві думки тільки де-не-де проглядали серед потоку безглуздя. Всі вони містили більшу чи меншу похвалу пані Арну. Фредерікові страшно було б написати тут бодай рядочок.

Вона пішла в будуар, щоб узяти скриньку із срібними зацібками, яку він устиг помітити на каміні. Це був дарунок її чоловіка, робота епохи Відродження. Друзі Арну хвалили подарунок, дружина дякувала; він, охоплений ніжністю, при всіх поцілував її.

Розмова тривала, гості повсідалися групками; старенький Мейнсіюс сидів із пані Арну на кріслах біля каміна; вона нахилилася до його вуха, їхні голови торкалися; і Фредерік ладен був стати глухим, немічним і негарним заради гучного імені та сивини, аби тільки чимось таким заслужити на

подібну близькість. Він страждав, досадуючи на свою молодість.

Та от вона перейшла в той куток вітальні, де був Фредерік, спитала, чи знайомий він з ким-небудь із гостей, чи любить малярство, чи давно навчається в Парижі. Кожне її слово здавалося йому чимось новим, можливим тільки в її устах. Він уважно роздивлявся торочки її головного убору, що кінчиком торкалися оголеного плеча; він не відводив од нього очей, подумки поринаючи в білину цього жіночого тіла; проте йому бракувало сміливості звести погляд і подивитися їй просто в обличчя.

Розенвальд обірвав їхню розмову, попросивши пані Арну щось заспівати. Він почав грати вступ; вона чекала; уста її розтулилися, й полинули чисті протяжні рівні звуки.

Слів італійської пісні Фредерік не зрозумів.

Вона почалася у врочистому ритмі, що нагадував церковні співи, далі музика пожвавлювалася, звуки наростали, переходячи в дзвінке рокотання і раптом завмирили; а там поновлювалась, оживала знову ніжна мелодія, роздягаючись широко, привільно.

Пані Арну стояла коло рояля, опустивши руки, задивлена кудись у далечінь. Час од часу, щоб прочитати ноти, вона примружувала очі й на мить нахилила голову. Її контральто на низьких нотах

набувало скорботної інтонації, від якої віяло холодом, і тоді її прекрасне лице з видовженими бровами схилялося на плече; груди здіймалися, вона розставляла руки, млосно закидала голову, ніби хтось незримий цілував її, а рулади линули й далі; вона взяла три високі ноти, зійшла донизу, тоді взяла ще вищу ноту і, після паузи, кінчила фермато.

Розенвальд не залишав рояля. Він грав уже для себе. Вряди-годи хтось із гостей зникав. Об одинадцятій годині, коли виходили останні, Арну вийшов з Пеллереном, нібито щоб провести його. Він був із тих людей, котрі почуваються хворими, якщо не прогуляються по обіді.

Пані Арну вийшла в передпокій; Дітмер і Юссоне вклонилися їй, вона протягнула їм руку; вона протягнула руку й Фредерікові, і він відчув той дотик усім еством.

Він попрощався з товаришами; йому потрібно було зостатися на самоті. Серце його було переповнене. Що означала ота протягнена рука? Був то необдуманий жест чи знак захочення? «Ну, та досить! Я дурень!» Зрештою, ніби не все одно, якщо він тепер може навідувати її, коли захочеться, жити в одному з нею оточенні?

Вулиці були порожні. Інколи проїжджав важкий віз, від якого здригався брук. Один за одним тяглися будинки — сірі фасади, позачинювані

вікна; і він зневажливо думав про всіх тих людей, які сплять за цими мурами, живуть, не бачачи її і навіть не підозріваючи, що вона існує на світі! Він не уявляв собі ні віддалі, ні місця, куди зайшов, — нічого; гупаючи підборами по хіднику, вдаряючи ціпком по крамничних віконницях, ішов навмання просто себе, розгублений, скоряючись якійсь силі. На нього повіяло вологою, і він збагнув, що стоїть на набережній.

Двома прямими нескінченними смугами блищали вуличні ліхтарі, і довгі червоні язики коливалися, глибоко проникаючи в воду. Вона була кольору аспідної дошки, а небо, світліше за неї, ніби опиралося на похмуре громаддя, що височіло обабіч ріки. Споруди, яких не було видно, ще посилювали темряву. Освітлений туман клубочився поверх дахів; усі шуми зливалися в суцільне гудіння; тягнув легкий вітерець.

Простоволосий і розхристаний, Фредерік дійшов середини Нового моста й, зупинившись, на повні груди вдихав повітря. Він відчув, як із глибини його єства підіймається щось невичерпне, наплив ніжності, що розслаблює його, як плин води перед очима. На церковній дзвіниці повільно вибило годину, неначе хтось покликав його.

Тоді його душу охопило таке тремтіння, коли здається, ніби ви переноситесь у вищий світ. У нього раптом пробудився талант, якого він і сам не

підозрівав. Він серйозно запитував себе, вийде з нього великий художник чи великий поет, і обрав живопис, бо це заняття наблизить його до пані Арну. Отже, він знайшов своє покликання! Мета його життя тепер ясна, а майбутнє безпомилкове.

Вдома, замкнувши двері, Фредерік почув, що в темній, суміжній з кімнатою, кімнатці хтось хропе. То був його друг. Він про нього й забув.

Побачивши своє лице в дзеркалі, він упевнився, що гожий із себе, й хвилину постояв, розглядаючись.

V

Другого дня вранці він купив етюдник із фарбами, пензлі й мольберт. Пеллерен погодився давати йому уроки, і Фредерік привів його до свого помешкання, щоб той подивився, чи не бракує чогось із малярського приладдя.

Делор'є вже вернувся. А в кріслі навпроти сидів якийсь молодик. Клерк сказав, показуючи на нього:

— Оце він самий! Сенекаль!

Фредерікові хлопець не сподобався. Його чоло здавалося вищим, бо волосся було підстрижене йоржиком. Щось жорстоке й холодне проглядало в його сірих очах, а від довгого чорного

сюртука, від усієї одежі тхнуло педагогікою та чимось церковним.

Спершу розмова точилася про новини, між іншим, і про «Stabat Mater» Россіні; коли запитали Сенекаля, він заявив, що ніколи не ходить до театру. Пеллерен одкрив етюдника.

— Це все для тебе? — спитав клерк.

— Звичайно!

— Та ну? Ото вигадки!

І він нахилився до стола, де репетитор з математики гортав томик Луї Блана¹⁷. Він приніс його з собою і тепер півголосом читав окремі місця, тим часом як Пеллерен і Фредерік роздивлялися палітру, шпатель, тюбики; потім вони заговорили про обід в Арну.

— У торговця картинами? — запитав Сенекаль. — Теж мені штучка, ну-ну!

— А в чім річ? — озвався Пеллерен.

— Тип, — відповів Сенекаль, — який кує грошики політичними мерзотами!

І він завів мову про знамениту літографію, на якій зображено всю королівську сім'ю, зайняту речами повчальними; Луї-Філіпп тримає звід законів, королева — молитовник, принцеси

17 *Блан* Луї (1811–1882) — французький соціаліст-утопіст, діяч французької революції 1848 р.

вишивають, герцог Немурський прищібає шаблю; пан де Жуанвіль¹⁸ показує молодшим братам географічну карту; в глибині видніє двоспальне ліжко. Ця картина, що її названо «Добра родина», радувала буржуа, але прикро вражала патріотів. Пеллерен гнівним тоном, так ніби він був автором картини, відповів, що обом думкам — одна ціна. Сенекаль заперечив. Мистецтво мусить мати єдину мету — моральне вдосконалення мас! Потрібно брати лише такі сюжети, які спонукають до вчинків добродійних, всі інші — шкідливі.

— А все залежить од виконання! — вигукнув Пеллерен. — Я можу створити шедевр!

— Тим гірше для вас! Нема такого права...

— Що?

— Ні, добродію! Ви не маєте права збуджувати в мене цікавість до того, що я засуджую! Навіщо нам ретельно виписані витребеньки, з яких ніякісінького пожитку, як оті, наприклад, Венери зі всіма вашими краєвидами? Я не бачу в них нічого повчального для народу! Ви покажіть нам його злигодні! Викличте в нас священну шану перед його жертовністю! О Господи, сюжетів не бракує: ферма, майстерня...

¹⁸ Герцог Немурський та Жуанвіль — сини Луї-Філіппа.

Пеллерен аж затинався з обурення; йому здалося, що він знайшов довід:

— Мольєра ви визнаєте?

— Звичайно! — відповів Сенекаль. — Я захоплююсь ним як провісником французької революції.

— Ох! Революція! Та яке там мистецтво? Не було жалюгіднішої доби!

— Величнішої, добродію!

Пеллерен схрестив руки і глянув йому в лице.

— З вас вийшов би прекрасний солдат національної гвардії!

Супротивник, звиклий до суперечок, сказав:

— Я до неї не належу, і вона мені осоружна, як і вам. Але подібними принципами лише розбещують юрбу! Зрештою, це входить у розрахунки уряду; він не був би такий сильний без підтримки цілої зграї таких самих блазнів, як Арну.

Художник став на оборону торговця, бо думки Сенекалья його дратували. Він навіть насмілився запевнювати, що в Жака Арну справді золоте серце, що він відданий своїм друзям, щиро любить дружину.

— О! О! Якби йому запропонували добрячу суму, він би не відмовився зробити з неї натурницю.

Фредерік пополотнів.

— Певно, він вас, пане, дуже скривдив?

— Мене? Ні! Я бачив його лише раз, у кафе, з приятелем. Та й тільки.

Сенекаль казав правду. Але йому день у день дозволяли реклами «Художнього промислу». Арну був у його очах представником того світу, що він вважав його згубним для демократії. Суворий республіканець, він у всякій вишуканості підозривав розбещеність, притому сам не мав ніяких потреб і визначався непохитною чесністю.

Розмова не клеїлась. Художник незабаром нагадав про домовлену зустріч, репетитор — про своїх учнів; коли вони пішли, Делор'є по тривалій мовчанці почав розпитувати про Арну.

— Згодом відрекомендуєш мене, правда ж, старий?

— Звичайно, — відповів Фредерік.

Потім вони міркували над тим, як їм улаштуватися. Делор'є без труднощів посів місце другого клерка в адвоката, записався на юридичний факультет, купив необхідні книжки; і життя, про яке вони так мріяли, почалося.

Воно було прекрасне завдяки чару молодості. Делор'є й не згадував про грошові справи, не говорив про них і Фредерік. Він покривав усі витрати, прибирав у шафі, вів хатнє господарство; та коли потрібно було посварити воротаря, за те брався клерк, і тепер, як у колежі, граючи роль заступника й старшого.

Розлучені протягом цілого дня, вони зустрічалися лише ввечері. Кожен, сівши на своє місце біля каміна, брався до роботи. Незабаром вони припиняли її. Починалися нескінченні сердечні розмови, безпричинні напади веселощів, а то, бувало, й сварки через надто чадну лампу чи запроторену кудись книжку, і хвилиний гнів кінчався сміхом.

Двері в дров'яну комірчину залишалися відчинені, тож і лежачи в постелі, вони гомоніли й далі.

Вранці обидва без сюртуків походжали по балконі; вставало сонце, над річкою стелився легкий туман, із квіткового базару, розташованого по сусідству, долинав пронизливий гамір, а дим од їхніх люльок здіймався в чистому повітрі, що освіжувало їхні сонні лиця; дихаючи ним, вони відчували розлиті довкола безмежні надії.

В недільні дні, коли не було дощу, вони виходили разом і, взявшись під руку, вешталися вулицями. Часто в них виникала одна й та сама думка, а то, бувало, розмовляючи, вони нічого й не помічали довкола себе. Делор'є прагнув багатства як засобу панування над людьми. Йому хотілося б розбурхати якомога більше народу, зчинити якнайбільше галасу, мати трьох секретарів і щотижня давати великий політичний обід. Фредерік умебльовував собі палац на мавританський смак,

щоб жити, вилежуючись на диванах, обтягнених кашеміром, під дзюркіт водограїв, і щоб йому слугували негри-пажі; всі ці плоди марень набували зрештою такої видимості, що він потім упадав у розпуку, ніби втрачав їх.

— Навіщо про все те говорити, — зауважував він, — коли ми ніколи його не матимемо?

— А хто зна, — відповідав Делор'є.

Хоч він і дотримувався демократичних поглядів, проте радив Фредерікові завести знайомство з Дамбрезами. Той заперечував, нагадуючи про свої невдалі спроби.

— Та годі тобі! Зайди ще! Тебе запросять!

В середині вересня вони, разом з іншими величенькими рахунками, отримали рахунок із кухмістерської, що давала їм обіди. Фредерік, не маючи достатньої суми, позичив у Делор'є тридцять екю; з таким самим проханням звернувся він до нього й по двох тижнях, і клерк одчитав його за те, що він так багато витрачає в Арну.

Тут він і справді не знав міри. Краєвид Венеції, краєвид Неаполя, краєвид Константинополя займали три стіни, тут і там висіли етюди коней Альфреда де Дре, на каміні стояла скульптурна група Прадье, на роялі валялися примірники «Художнього промислу», на підлозі по кутках — папки; кімната була така захаращена, що не було де поставити книжку чи ворухнути ліктем.

Фредерік запевняв, що все це потрібне йому для заняття малярством.

Працював він у Пеллерена. Але художник часто відлучався з дому, бо звик бувати на всіх похоронах та при всіх подіях, про які газети мали подавати звіт, і Фредерік цілі години проводив у майстерні сам. Тиша великої кімнати, де тільки й чулося, що шарудіння мишей, світло, яке падало зі стелі, навіть гудіння в грубі — все сповнювало його блаженним почуттям духовного затишку. Очі, відірвавшись од роботи, блукали по облупленій стіні, по всіляких дрібничках на етажерці, по торсах, укритих грубим шаром пилюки, наче клаптями оксамиту, і, ніби, мандрівець, який заблукав у лісі і якого усі стежки ведуть до одного й того самого місця, Фредерік у глибині кожної своєї думки раз у раз приходив до споминів про пані Арну.

Він визначав собі день, коли піде до неї; піднявшись на третій поверх, уже стоячи коло її дверей, він якусь мить не наважувався подзвонити. Аж ось наближалися кроки; двері відчинялися, і тільки слова: «Пані нема вдома» ніби повертали йому волю, полегшували тягар на душі.

Проте він, бувало, й заставав її. Першого разу в неї було три дами; другого — в пообідню пору — зайшов учитель краснопису панни Марти. Чоловіки, яких приймала в себе пані Арну, з

візитами не з'являлися. Фредерік, зі скромності, більше не приходив.

Однак, щоб дістати запрошення на обід у четвер, він щосереди, неухильно з'являючись у «Художній промисел», залишався там довше за всіх, навіть довше, ніж Режембар, аж до останньої хвилини, вдаючи, що роздивляється якусь там гравюру чи проглядає газету. Нарешті Арну запитував: «Ви завтра ввечері вільні?» Запрошення він приймав раніше, ніж було закінчено фразу. Арну ніби відчував до нього прихильність. Він навчав його розумітися на винах, варити пунш, готувати рагу з бекасів; Фредерік покійно йшов за його порадами: він любив усе, що було пов'язано з пані Арну — її меблі, її слуг, її дім, її вулицю.

На цих обідах він майже нічого не говорив; він споглядав її. На правій скроні в неї була маленька родимка; гладенько начесані на вуха пасма волосся були темніші за решту зачіски і завжди здавалися трохи вогкими по краях; час од часу вона пригладжувала їх двома пальцями. Він уже знав форму кожного її нігтя, насолоджувався шелестом її шовкової сукні, коли вона проходила до дверей, крадькома вдихав пахощі її носової хусточки; її гребінь, її рукавички, її персні здавалися йому речами особливими, визначними, як твори мистецтва, майже живими, як людські істоти; все це бентежило його серце і збільшувало жагу.

В нього не вистачало сили таїти її перед Делор'є. Повертаючись од пані Арну, він ніби ненароком будив його, аби поговорити про неї.

Делор'є, що спав у комірчині для дров, біля вмивальника, довго позіхав. Фредерік сідав на ліжко в нього в ногах. Спочатку він говорив про обід, потім розповідав тисячу незначних дрібниць, у яких бачив ознаки зневаги або прихильності до себе. Одного разу, наприклад, вона не пішла під руку з ним, волівши піти з Дітмером, і Фредерік був у розпачі.

— Яка дурниця!

А то якось вона назвала його своїм другом.

— Тоді — більше відваги!

— Я не наслідуюсь, — сказав Фредерік.

— Ну, то й не думай про неї! Добраніч!

Делор'є обертався до стіни і засинав. Він не розумів цієї любові, в якій вбачав останню юнацьку слабкість Фредеріка; а що їхня близькість уже, мабуть, не вдовольняла його, то він надумав збирати раз на тиждень спільних друзів.

Вони приходили по суботах близько дев'ятої вечора. Всі три тикові фіранки були ретельно запнуті; лампа й чотири свічки запалені; посеред столу покладено капшук з тютюном, люльки лежали між пляшками пива, чайником, карафкою рому й печивом. Сперечалися про безсмертя душі, порівнювали переваги своїх професорів.

Якось Юссоне привів одягненого в сюртук з надто короткими рукавами високого молодика, що почувався тут дуже ніяково. Це був той самий хлопець, якого вони торік намагалися визволити з поліції.

Оскільки він не міг повернути пакунка з мереживом, утраченого в сутичці, господар звинуватив його в крадіжці і погрожував судом; тепер він служив прикажчиком у транспортній конторі. Юссоне зустрівся з ним уранці на вулиці і привів його, бо Дюссардьє з удячності захотів побачити й «другого».

Він протягнув Фредерікові портсигар, і досі повний, тому що беріг його із святобливістю, сподіваючись повернути. Приятелі просили його заходити. Він почав до них учащати.

Всі відчували взаємну симпатію. Їхня ненависть до уряду була піднесена до рівня беззастережного догмата. Лише один Мартінон пробував захищати Луї-Філіппа. Проти нього висовували всі втерті доводи, що стали звичні в газетах: спорудження укріплень довкола Парижа, вересневі закони¹⁹, Прітчарда, лорда Гізо, — тож Мартінон замовкав, побоюючись когось образити.

¹⁹ *Вересневі закони* вотовані після замаху на Луї-Філіппа (1835) — і були спрямовані на посилення цензури та суду.

За сім років навчання в коледжі він ні разу не зазнав покарання, а на юридичному факультеті зумів подобатися професорам. Звичайно він ходив у широкому брунатному сюртуці, в гумових калошах; але одного вечора з'явився вичепурений, як на весілля: на ньому була оксамитова жилетка, біла краватка, золотий ланцюжок.

Товариство здивувалося ще більше, коли стало відомо, що він прийшов од пана Дамбреза. Банкір справді купив у батька Мартінона чималу партію лісу; старий відрекомендував йому сина, і Дамбрез запросив обох на обід.

— Багато було трюфелів? — спитав Делор'є.
— Чи пригорнув ти його дружину десь у дверях *sicut decet*?²⁰

Далі розмова торкнулася жінок. Пеллерен не припускав, що можуть бути гарні жінки (він оддавав перевагу тигрицям); взагалі людська самиця — створіння нижче в естетичній ієрархії.

— Саме те, що нас приваблює, і принижує її як ідею; я маю на увазі волосся, груди...

— Проте, — заперечив Фредерік, — довге чорне волосся, великі карі очі...

— О! Звісно! — вигукнув Юссоне. — Досить андалусок серед зелених лугів! Щось античне?

²⁰ Як личить (латин.).

Слуга покірний! Зрештою — будьмо щирі — така собі лоретка куди втішніша за Венеру Мілоську! Будьмо ж галлами, сто чортів! Живім, коли зможемо, як за Регентства.

Струмуй, вино,
всміхайтесь, діви!

Від брюнетки мчімо до блондинки! Яка ваша думка, дядечку Дюссардье?

Дюссардье не відповів. Усі напосідали на нього, щоб узнати його смаки.

— Так от, — сказав він, червоніючи, — я хотів би завжди любити одну й ту саму!

Це було сказано так, що на мить запала мовчанка; одних здивувала ця душевна чистота, інші в його словах відкрили те, про що вони, можливо, потай мріяли й самі.

Сенекаль поставив свого кухля з пивом на підвіконня і напутливо заявив, що проституція — тиранія, а шлюб — аморальність, і тому найліпше — здержливість. Делор'є дивився на жінок як на забавку — та й тільки. Панові де Сізі вони навівали всілякі небезпеки.

Вихований під оком побожної бабусі, він вважав товариство цих молодих людей принадним, немов якесь кишло, і повчальним, як Сорбонна. Вони не скупилися на уроки, і він був такий

запопадливий, що навіть брався курити, хоч після того його щоразу нудило. Фредерік панькався з ним. Він захоплювався відтінком його краваток, хутром його пальта, особливо черевиками, тонкими, як рукавички, і зухвало зграбними та блискучими; внизу на вулиці на нього завжди чекав екіпаж.

Якось по його від'їзді, — того вечора йшов сніг, — Сенекаль став уболівати за його кучера. Тоді скерував своє красномовство проти жовтих рукавичок, проти Жокей-клубу. Будь-якого робітника він шанує більше, ніж таке панство!

— Я принаймні працюю, я бідняк!

— Та воно й видно, — сказав нарешті Фредерік, втративши терпіння.

За ці слова репетитор затаїв на нього злість.

Але, почувши якось від Режембара, що він трохи знає Сенекаля, Фредерік, бажаючи зробити люб'язність приятелеві Арну, запросив його бувати по суботах, і зустріч була приємна обом патріотам.

Проте вони й різнилися один від одного.

Сенекаль — голова в нього була клинцювата — визнавав лише системи. Режембар, навпаки, бачив у фактах самі лише факти. Його непокоїло понад усе питання рейнського кордону²¹. Він

²¹ ...питання про рейнський кордон — питання про повернення Франції лівого берега Рейну, що за мирною

запевнював, що розуміється на артилерії, й одягався у кравця Політехнічної школи.

В перший прихід, коли йому запропонували солодкого пирога, він, зневажливо знизавши плечима, сказав, що такі делікатеси годяться тільки для жінок; нітрохи не чемніший він був і за дальших відвідин. Тільки-но розмови торкалися якихось високих речей, він бурмотів: «О! Та геть ваші утопії, геть фантазії!» В царині мистецтва (хоч він і відвідував художні ательє, де інколи, з люб'язності, давав уроки фехтування) погляди його не відзначалися глибиною. Він порівнював стиль пана Мараста зі стилем Вольтера, пані де Сталь із мадмуазель Ватназ — і то лише тому, що остання написала «сміливу» оду на честь Польщі. Режембар дратував усіх, а надто Делор'є, бо сам Громадянин був своєю людиною в Арну. А клерк прагнув і собі попасти в той дім, сподіваючись там завести корисні знайомства. «Коли ж ти поведеш мене туди?» — питав він Фредеріка. Та Арну був заклопотаний справами або лаштувався кудись їхати; а там виявлялося, що то марні заходи, бо звані обіди скоро скінчаться.

Якби потрібно було задля друга ризикнути життям, Фредерік не вагався б. Але, бажаючи

показати себе в найвигіднішому світлі, він стежив за своєю мовою, за своїми манерами, костюмом і навіть до «Художнього промислу» з'являвся в бездоганних рукавичках; він боявся, щоб Делор'є у старому чорному фраківі своїм судейським норвом і самовпевненим тоном у розмовах не справив на пані Арну поганого враження, що могло скомпрометувати і його самого, принизивши в її очах. Когось іншого він би узяв з собою, але саме ця людина завдавала б йому в тисячу разів більше клопоту за всіх. Клерк помітив, що він не хоче дотримати обіцянки; Фредерікова мовчанка видавалася йому ще образливішою.

Делор'є хотів би керувати ним у всьому, бачити, як він розвивається в дусі ідеалів їхньої юності, а Фредерікове неробство обурювало його як непослух і зрада. До того ж Фредерік, сповнений думок про пані Арну, часто говорив про її чоловіка, і Делор'є взявся допікати йому, сто разів на день, як маніяк-ідіот, повторюючи наприкінці кожної фрази ім'я Арну. На стук у двері він одказував: «Будь ласка, Арну!» У ресторані він замовляв сир брі «а ля Арну»; а вночі, вдаючи, ніби в нього кошмар, будив друга, волаючи: «Арну! Арну!» Нарешті одного дня доведений до краю Фредерік сказав йому благально:

— Дай мені спокій із тим Арну!

— Ніколи! — відповів клерк.

Він тут, він там! Мов
лід, мов жар,
Арну, Арну, Арну!

— Та замовчи! — вигукнув Фредерік, здіймаючи кулаки. І сумирно додав: — Ти ж добре знаєш, що мені тяжко говорити на цю тему.

— О! Прости мене, старий, — мовив Делор'є, низько вклонившись. — Ми будемо зважати на нерви тендітної панночки! Ще раз прости! Тисячу вибачень!

На тім і скінчилися кпини.

Але тижнів через три, якось увечері, він сказав Фредерікові:

— А знаєш, я сьогодні бачив пані Арну!

— Де б то?

— В суді, з адвокатом Баландаром; брюнетка, середнього зросту, правда ж?

Фредерік ствердно кивнув головою. Він чекав, що Делор'є говоритиме про неї. Мовив би той єдине слівце захоплення, він вилив би всю душу, ладен був закохатися в нього; Делор'є мовчав; нарешті Фредерік не витримав і байдуже спитав, що він думає про неї.

Делор'є вважав, що вона «непогана, проте — нічого особливого».

— О! Ти вважаєш? — сказав Фредерік.

Настав серпень, пора складати другий іспит. На загальну думку, двох тижнів було досить, щоб підготуватися. Фредерік не сумнівався в своїх силах, він за одним заходом проковтнув перші чотири книжки Процесуального кодексу, перші три — Уложення про кару, кілька уривків із Кримінального судочинства та частину Цивільного судочинства з примітками пана Понселе. Напередодні іспиту Делор'є засадив його за повторення, що тривало до самого ранку, а щоб використати й останні хвилини, він і далі питав його, вже йдучи вулицею.

Оскільки іспити з різних предметів провадились одночасно, у дворі збилося багато народу, серед інших — Юссоне та Сізі; коли справа торкалася котрогось із товаришів, на екзамен обов'язково приходили усі. Фредерік надягнув традиційну чорну мантію; тоді разом з іншими трьома студентами, в супроводі цілої юрми, ввійшов він до великої зали, де на вікнах не було фіранок, а попід стінами тяглися лави. Посередині, навколо стола, покритого зеленим сукном, стояли шкіряні стільці. Стіл розмежовував кандидатів та панів екзаменаторів у червоних мантіях, з горностоями через плече, у шапочках, оздоблених золотим галуном.

Фредерік був у кепському становищі, він — передостанній у списку. Відповідаючи на перше

запитання — яка різниця між умовою та договором, — він переплутав визначення, але професор, добряга, сказав йому: «Не бентежтеся, ласкавий пане, заспокойтеся!» — потім, поставивши двоє легких запитань, дістав неясну відповідь і, нарешті, перейшов до четвертого. Фредерік був пригнічений таким лихим початком. Делор'є, що сидів серед публіки, подавав йому знаки, мовляв, не все ще втрачено, і друга його відповідь на питання з Кримінального права була цілком задовільна. Та після третього — про таємні заповіти — Фредерікове занепокоєння збільшилося: екзаменатор залишався байдужим, тим часом як Юссоне вже складав руки для оплесків, а Делор'є раз у раз тільки знизував плечима. Нарешті прийшла черга відповідати на запитання із судочинства! Ішлося про протест із боку третіх осіб. Професор, зачеплений за живе, що доводиться вислуховувати теорії, супротивні його власним, запитав різко:

— Це що, добродію, ваша думка? Як же ви узгоджуєте принцип статті тисяча триста п'ятдесят першої Цивільного кодексу із таким незвичайним способом порушувати позов?

У Фредеріка дуже боліла голова, бо він всю ніч не спав. Сонячний промінь, що пробивався крізь жалюзі, бив йому просто в лице. Стоячи за стільцем і переступаючи з ноги на ногу, він щипав вуса.

— Я чекаю на вашу відповідь! — сказав чоловік у золотистій шапочці. А що Фредеріків жест дратував його, то він додав: — У вусах ви її не знайдете!

Цей сарказм викликав сміх серед слухачів; підлещений професор подобрішав. Він поставив йому ще двоє запитань — про виклик до суду та спрощене судочинство, тоді схилив голову на знак схвалення; прилюдний іспит було закінчено. Фредерік вернувся у вестибюль.

Поки прислужник скидав із нього мантию, щоб зараз же надягнути на іншого, друзі оточили Фредеріка і зовсім збили його з пантелику своїми суперечливими думками про наслідки іспиту. Невдовзі їх оголосили біля входу до зали чиймось гучним голосом: «Номеру третьому... дано відстрочку!»

— Зрізався! — сказав Юссоне. — Ходім!

Біля воротарської будки вони зустріли Мартінона, червоного, схвильованого, з усміхненим поглядом і з ореолом перемоги навкруг чола. Він щойно успішно склав останній іспит. Залишалась тільки дисертація. За два тижні він стане ліценціатом. Його сім'я знається з міністром, перед ним одкривається «блискуча кар'єра».

— Цей все-таки тебе обскакав, — сказав Делор'є.

Нема важчого приниження, як бачити бовдура, котрий домігся успіху там, де ти зазнаєш невдачі. Роздратований Фредерік відповів, що йому начхати на те, у нього вищі пориви. А коли Юссоне збирався відійти, Фредерік, одвівши його вбік, сказав:

— У них, звісно, про це ні слова!

Зберегти таємницю було легко, бо Арну на другий день вирушав у подорож по Німеччині.

Увечері, вернувшись додому, клерк помітив у своєму другові чудну переміну: він робив піруети, насвистував, а коли Делор'є здивувався з такого настрою, Фредерік заявив, що він не поїде до матері, а використає канікули для занять.

Узнавши, що Арну виїжджає, він дуже зрадив. Тепер у нього буде змога являтися туди, коли йому заманеться, не боячись жодних перешкод у своїх відвідинах. Певність цілковитої безпеки надасть йому відваги. Нарешті він не буде далеко, не буде відмежований од неї! До Парижа його прикувало щось міцніше від залізного ланцюга, внутрішній голос волав до нього залишитись.

Виникли деякі перешкоди. Він подолав їх, написав матері; найперше він признався у своєму провалі, спричиненому змінами в програмі, — просто випадковість, несправедливість; та, зрештою, всі великі адвокати (він наводив імена) зрізувалися на екзаменах. Але він розраховує знову

тримати їх у грудні. Отож, щоб не марнувати часу, він і в цьому році не поїде додому і просить, крім тих грошей, які висилають йому кожні три місяці, ще двісті франків на вельми корисні заняття з репетитором; усе це було присмачено жалкуваннями, потішаннями, ніжностями та запевненнями в синівській любові.

Пані Моро, що чекала його на другий день, була подвійно вражена. Вона промовчала про синову невдачу і відповіла йому, щоб він «усе-таки приїхав». Фредерік не поступався. Зав'язалася суперечка. А проте під кінець тижня він отримав гроші на три місяці разом із сумою, яка була призначена репетиторові, а насправді пішла на оплату світло-сірих панталон, білого фетрового капелюха й ціпка із золотою головою.

Коли все те було вже до його послуг, він подумав: «А може, така вигадка личить хіба що перукареві?»

І його посіли великі сумніви.

Щоб вирішити, чи йти йому до пані Арну, він тричі підкидав монету. Всі три рази звітували, що все буде добре. Виходить — це веління долі. Фіакр одвіз його на вулицю Шуазель.

Він жваво піднявся східцями, сіпнув шнурок дзвоника; дзвоник не дзеленькав. Фредерік відчув, що ось-ось зомліє.

Тоді він щосили шарпнув важку китицю червоного шовку. Дзвінок, задзенькавши, поволі стих, і знову — нічичирк. Фредерік злякався.

Він притулив до дверей вухо — ні звуку! Потім глянув у замкову шпарку, але нічого не помітив у передпокої, крім двох очеретинок на тлі шпалер з квітчастим візерунком. Він уже збирався вернутися, але передумав. На цей раз легенько постукав. Двері відчинилися, і тут, із розкуйовдженим чубом, багровим лицем і невдоволеним виглядом, на порозі став сам Арну.

— На тобі! Яка чортяка вас принесла? Заходьте!

Він завів його, але не в будуар і не до свого покою, а в їдальню, де на столі стояла пляшка шампанського й два келихи; він уривчасто запитав:

— Ви, любий друже, маєте до мене якусь пильну справу?

— Ба ні! Нічого, нічогісінько! — промимрив юнак, вигадуючи привід для свого візиту.

Нарешті Фредерік сказав, що зайшов довідатись про нього, бо чув од Юссоне, ніби він у Німеччині.

— І не думав про те! — відповів Арну. — Ну й ворона, отой хлопчисько, все чує навиворіт!

Щоб приховати своє спантеличення, Фредерік став походжати по кімнаті. Зачепивши ногою

стілця, він скинув парасольку, що лежала на ньому; ручка слонової кості розбилася.

— Боже мій, як жаль! — вигукнув він. — Я зіпсував парасольку пані Арну!

На ці слова торговець підвів голову і якось дивно посміхнувся. Фредерік, користуючись із нагоди, заговорив про пані Арну, спитав:

— Чи можна її побачити?

Виявляється, вона була в своїх рідних краях, у хворої матері.

У нього не вистачило духу запитати, скільки триватиме її відсутність. Він спитав лише, з яких країв пані Арну.

— Із Шартра. Це вас дивує?

— Мене? Ні! Чому? Нітрохи!

Тепер вони не знаходили нічогосінько, про що можна було б говорити. Арну, скрутивши цигарку, ходив навколо столу і відсапувався. Фредерік, прихилившись до груби, озирав стіни, шафу, паркет; і в його пам'яті, точніше, перед очима проходили чарівні образи. Нарешті він пішов.

У передпокої на підлозі валявся зібганий на кульку клаптик газети, Арну підібрав його і, звівшись навшпиньки, запхав у дзвоник, щоб продовжити, як він сам сказав, порушений пообідній відпочинок. Потім, тиснучи Фредерікові руку, попросив:

— Будь ласка, попередьте воротаря, що мене нема вдома. — І люто грюкнув дверима за його спиною.

Фредерік східець по східцю зійшов донизу. Невдача першої спроби відібрала в нього надію на подальший успіх. Настали три місяці нудьги. Занять у нього не було жодних, і неробство ще більше поглиблювало його печаль.

Цілі години споглядав він із висоти свого балкона річку, що линула між сіруватими набережними, почорнілими де-не-де від бруду стічних труб; при березі був пришвартований пліт для прання білизни, де хлоп'ята інколи забавлялися, купаючи в мулистій воді пуделя. Він не обертався ліворуч, у бік Кам'яного мосту біля собору Богоматері та трьох висячих мостів, а завжди втуплював погляд лише на набережну Берестів, на купи старих дерев, схожих на липи біля пристані Монтеро. Вежа св. Якова, Ратуша, церкви св. Гервасія, св. Людовіка, св. Павла височіли прямо навпроти, поміж нагромаджених дахів, а зі сходу, на Липневій колоні, ніби величезна золота зоря, виблискував ангел, тоді як із другого краю небосхилу здіймалася круглою озією блакитна баня Тюільрі. По цей бік, десь за тими спорудами, мав бути будинок пані Арну.

Фредерік вертався в кімнату; він лягав на канапу і поринав у безладні думки — про плани

робіт, про те, як йому поводитись, про майбутнє, до якого він поривався. Нарешті, щоб звільнитися від самого себе, виходив надвір.

Він ішов навмання Латинським кварталом, звичайно таким галасливим, а тепер пустельним, бо студенти пороз'їжджалися по домівках. Довгі мури колежів, які, здавалося, ще більше розтягнулися від того безгоміння, набрали ще похмурішого вигляду; чулися лише всілякі шуми мирної буденщини: лопотіли крильми птахи в клітках, скрипів токарний верстат, швець постукував молотком, а лахмітники, проходячи серединою вулиць, даремно кидали на кожне вікно запитливі погляди. В глибині безлюдних кафе, серед повних карафок, позіхали продавщиці; на столах читалень лежали акуратно розкладені газети; в пральні під поривами теплого вітру коливалась білизна. Вряди-годи він зупинявся перед крамницею букініста; омнібус, проїжджаючи мимо й черкаючи хідник, змушував його обернутися; добравшись до Люксембурзького саду, він далі вже не йшов.

Бувало, надія чимось розважитися вабила його на бульвари. Із темних завулків, де тягнуло сирістю, він виходив на широкі пустельні майдани, осяяні сліпучим сонцем, — лише від пам'ятників падала на бруківку чорна зубчаста тінь. А далі знову починали гуркотіти вози, тягнулися крамниці, і товпища людей приголомшували його, надто по

неділях, коли від Бастилії аж до церкви св. Магдалини серед пилюки, серед безугавного гамору котився по асфальту величезний хисткий потік; йому були гидкі ці вульгарні обличчя, безглузді теревені, дурнувате самовдоволення, написане на спітнілих лобах! Але свідомість власної вищості над цими людьми послаблювала втому від такого видовища.

Щодня ходив він до «Художнього промислу» і, щоб дізнатися, коли вернеться пані Арну, дуже докладно розпитував про здоров'я її матері. Відповідь Арну раз у раз була одна й та сама: «Помалу одужує», — дружина з малою має вернутися на тім тижні. Що далі зволікала вона з поверненням, то більшу занепокоєність виказував Фредерік, аж Арну, зворушений таким співчуттям, разів п'ять-шість запрошував його пообідати до ресторану.

За цих тривалих зустрічей сам на сам Фредерік збагнув, що торговець картинами не відзначається великим розумом. Однак Арну міг би помітити його збайдужіння, та воно й слід було якось віддячити йому за люб'язність.

Бажаючи влаштувати все якнайкраще, Фредерік спродав лахмітникові за вісімдесят франків усі свої нові костюми і, додавши до виторгу ще сотню з своїх запасів, подався до Арну запросити його на обід. Виявилося, що там

Режембар. Вони пішли в ресторан «Три провансальські брати».

Громадянин передусім скинув сюртук і, певний, що приятелі схвалять його дії, склав меню. Хоча він і подався на кухню, щоб особисто переговорити з кухарем, хоча й спускався в льох, знайомий йому в усіх своїх закутках, хоча й викликав господаря ресторану й навіть «нагрів йому чуба», проте явно не вдовольнився ні стравами, ні винами, ні сервіруванням. При кожній новій страві, при кожній новій марці вина, після першого кусника, першого ковтка він кидав виделку чи геть відсував келиха; тоді спирався ліктями на стіл і кричав, що в Парижі неможливо вже й пообідати! Нарешті, не знаючи, яку б йому страву вигадати, Режембар замовив собі «просто» квасоллю на прованській олії, яка, хоч і не зовсім удалася, але трохи втихомирила його. Потім у нього зав'язався з лакеєм діалог про колишніх лакеїв у «Провансальських братів»: «Що трапилось із Антуаном? А з Еженом? А з Теодором, отим курдуплем, котрий завжди прислужував унизу? Тоді їжа тут була куди вишуканіша, а бургундське — такого вже й не побачиш!»

Далі, в зв'язку з якоюсь спекуляцією Арну, цілком певною, мова пішла про ціни на землю в приміській смузі. Поки що він утрачав на відсотках, бо не хотів ні за яку ціну продавати. Режембар

радив йому одного чоловіка, і обидва, взявши олівці, щось обчислювали до самісінького кінця десерту.

Пити каву пішли в пасаж «Сомон», до кав'ярні, що містилася на антресолях. Фредерік, стоячи, стежив за безконечними партіями на більярді, гравці гамували спрагу незчисленними кухлями пива; він зостався там до півночі, сам не знаючи чого, із слабодухості, з дурного розуму чи в невиразній надії на якусь випадковість, сприятливу для його кохання.

Коли ж він знову побачить її? Фредерік впадав у відчай. Але якось увечері наприкінці листопада Арну сказав йому:

— А знаєте, вчора вернулася дружина!

На другий день, о п'ятій годині, він уже заходив до неї.

Найперше він поздоровив її з одужанням матері, що хворіла так тяжко.

— Та ні. Хто вам таке сказав?

— Арну!

Вона зронила лише легке «а-а!», потім додала, що були серйозні побоювання, але тепер усе минулося.

Пані Арну сиділа біля каміна в глибокому кріслі, оббитому шовком. Він уместився на канапі, тримаючи капелюх на колінах; розмова не в'язалася, господиня не намагалася її пожвавити;

він не знаходив приводу заговорити про свої почуття. А коли почав скаржитися, що змушений вивчати крющодерство, вона сказала: «Авжеж... розумію... позови!» — і схилила голову, несподівано поглинута якимись думками.

Він, жадаючи узнати їх, уже ні про що інше й не думав. Смеркло, тіні погустішали довкруг.

Вона підвелася, збираючись кудись піти, потім знову з'явилася в оксамитовім капелюшку і чорній накидці, облямованій білячим хутром. Він насмілився запропонувати себе в провожаті.

Вже зовсім стемніло, погода була холодна, а густий затхлий туман оповивав фасади будинків. Фредерік удихав його з насолодою, бо крізь ватяну підкладку відчував форму її ліктя, а її рука в замшевій рукавичці на два гудзики, її маленька ручка, яку хотілося йому вкрити поцілунками, спиралася на його руку. Було слизько, вони йшли, іноді заточуючись, і йому здавалося, ніби їх у хмарах колише вітер.

Поблискування бульварних ліхтарів перенесло його в дійсність. Нагода була сприятлива, треба було спішити. Він вирішив, що тільки-но проминуть вулицю Рішельє, зараз освідчиться в коханні. Аж тут вона зупинилася перед посудною крамницею й сказала:

— От ми й прийшли, дякую вам. До четверга, правда ж, як завжди?

Відновилися обіди, і що частіше він бував у пані Арну, то більшала його знемога.

Споглядання цієї жінки млоїло його, ніби пахощі міцних парфумів. Якась сила проникала в глибини його єства і, беручи гору над усіма почуттями, ставала новою формою буття.

Повії, зустрінуті в світлі газових ліхтарів, співачки, що витягували рулади, наїзниця, що мчали навскач, піші городянки, гризетки в своїх вікнах — усі жінки нагадували її подобою або різким контрастом. Він дивився на виставлені в крамницях кашемірові тканини, мережива і підвіски з коштовних каменів, уявляючи, як вони облягають її стан, оздоблюють її корсаж, ряхтять вогнем у її чорному волоссі. На лотках квітникарок квіти розпускалися для того, щоб вона, проходячи мимо, могла вибирати їх; виставлені у вітрині взуттєвої крамниці атласні черевички, обшиті лебединим пухом, здавалося, чекали на її ніжки; всі вулиці провадили до її дому; екіпажі на майданах стояли лише для того, щоб можна було приїхати до неї; Париж був пов'язаний з її особою, і все це величезне місто, виповнене стількома голосами, гуділо, як велетенський оркестр, довкола неї.

Коли він приходив у Ботанічний сад, вигляд пальми переносив його в далекі країни. Ось вони подорожують разом на спині верблюда, в шатрі на слоні, в каюті яхти серед блакитного архіпелагу або

їдуть поряд на мулах із балабончиками, мули спотикаються в траві об розбиті колони. Часом зупинявся він у Луврі перед давніми полотнами; а що любов переслідувала його і в колишніх віках, то кохана бачилась йому на всіх картинах замість зображених персонажів. Ось вона з високою зачіскою на голові молиться навколішки за свинцевими ґратками вікна. Володарка обох Кастілій чи Фландрії, вона сидить у накрохмалених брижах і затягнутому ліфі з пишними буфами. Або в парчевій сукні, під балдахіном із страусового пір'я, в оточенні сенаторів спускається вона по широчезних порфірових сходах. А іноді він уявляв її в жовтих шовкових шальварах, на подушках, десь у гаремі; і все, що було прекрасного, — мерехтіння зір, мелодія, ритм фрази, контур якогось образу — все те зненацька й непомітно повертало його думки до неї.

Він був упевнений, що всяка спроба зробити її своєю коханкою буде марна.

Якось увечері Дітмер, увійшовши, поцілував її в чоло; Ловаріас зробив те саме і сказав:

— Ви дозволяєте, правда ж? Це право друзів.

Фредерік промурмотів:

— Мені здається, що ми всі друзі?

— Але не всі давні! — підхопила вона.

Це був натяк, що вона заздалегідь відкидає його.

Що ж у такому разі робити? Признатися їй, що він її кохає? Безперечно, вона делікатно відмовить йому, а то й обурено прожене геть! Але він волів би хоч би яке страждання, ніж страшне горе ніколи її не бачити.

Він задрив талантові піаністів, шрамам солдатів. Він прагнув небезпечної хвороби, сподіваючись таким чином домогтися її уваги.

Одне дивувало його: до Арну він не ревнував; і він не міг собі уявити її інакше, як одягненою, — такою природною здавалась її сором'язливість, що відсувала її стать у якусь таємничу тінь.

А проте він мріяв про щастя жити з нею, казати їй «ти», без кінця-краю гладити її волосся чи, стоячи перед нею навколішки, обіймати її стан, упиватися її поглядом, у якому світиться її душа! Для цього потрібно було б перебороти долю; а він, нездатний до дії, проклинаючи Бога і звинувачуючи себе в слабодухості, борсався в лещатах своїх бажань, як той в'язень у камері. Його гнітила безперервна туга. Він годинами сидів нерухомо або ж заливався слізьми; та якось, коли йому не вистачило сил втриматися, Делор'є сказав:

— Ну й що в біса з тобою сталося?

У Фредеріка були розладнані нерви. Делор'є й не повірив би тому. Перед такими муками він відчув, як у ньому пробуджується колишня ніжність, і почав його підбадьорювати. Така

людина, як він, і раптом занепадає духом! Яке безглуздя! Ну, хай би в юності, але тепер — це тільки марнування часу.

— Ти зовсім приголомшив мене, мій Фредеріку! Я вимагаю тебе колишнього. Будь, хлопче, яким був досі! Той мені до вподоби! Ну ж, викури люльку, паршивцю! Та візьми себе в руки! Ти ж мене кидаєш у відчай!

— Правда, — сказав Фредерік, — я божеволю!

Клерк вів далі:

— Ага, старий трубадуре, я здогадуюсь, що тебе гнітить. Серденько? Признавайся! Овва! Одну втратимо, чотирьох знайдемо! Не щастить із добропорядними дамами — втішаються з іншими. Хочеш, я познайомлю тебе з жінками? Варто лише сходити в «Альгамбру».

Це були публічні бали, що недавно відкрилися в кінці Єлїсейських Полів і зазнали краху в другому ж сезоні, до чого спричинилася розкіш, завчасна для такого Гатунку закладів.

— Кажуть, там весело. Поїдьмо туди! Хочеш, візьми своїх приятелів. Я погоджуюся навіть на Режембара!

Але Фредерік не запросив Громадянина, Делор'є обійшовся без Сенекаля. Вони взяли тільки Юссоне, Сізі та Дюссардьє, і фіакр привіз усіх п'ятьох до під'їзду «Альгамбри».

Дві галереї на мавританський штиб рівнобіжно тягнулися праворуч і ліворуч. В глибині навпроти них височів мур будинку, а четвертий бік (де був ресторан) становив загорожу монастиря в готичному стилі з кольоровими шибками. Під захистом шатра, подібного до китайського даху, розташувалась естрада, де грали музиканти; земля довкола була покрита асфальтом, а венецькі ліхтарі, які коливалися на стовпах, здалеку скидалися на вінок різнобарвних огнів над тими, що танцювали. На тумбах то тут, то там стояла кам'яна чаша, з якої били тоненькі струмені води. Серед листя виднілися гіпсові статуї — Геби та купідонів, ще липкі від олійної фарби; а що було багато алей, посипаних яскравим жовтим піском і дбайливо розчищених, сад здавався набагато більшим, ніж насправді.

Студенти походжали зі своїми любками; прикажчики з модних крамниць статечно виступали, хизуючись ціпками; студенти колежів пахкали сигарами; старі кавалери розчісували гребінчиками свої фарбовані бороди; тут були англійці, росіяни, прибульці з Південної Америки, три східні чоловіки в фесках. Лоретки, гризетки, повії поприходили сюди, сподіваючись знайти благодійника, коханця, золоту монету або й просто задля втіхи потанцювати; і їхні широкі сукні — ясно-зелені, темно-вишневі, фіолетові — мигтіли,

маючи серед кущів верболозу та бузку. Чоловіки майже всі були в костюмах із картатої тканини, дехто, незважаючи на прохолодний вечір, у білих панталонах. Засвічували газові ріжки.

Юссоне, завдяки своїм зв'язкам із модними журналами та невеличкими театрами, знав багатьох жінок; він посилав їм рукою поцілунки і час од часу залишав друзів, щоб із котроюсь погомоніти.

Делор'є задрив його спритності. Він нахабно причепився до якоїсь високої білявки у нанковій сукні. Вона зміряла його похмурим поглядом і мовила: «Ні, голубе, ти не викликаєш довіри», — та й показала йому спину.

Він знову спробував щастя з опасистою брюнеткою, в якій, видно, не всі були вдома, бо на перше його слово вона схопилася, погрожуючи позвати поліцію, якщо він і далі чіплятиметься. Делор'є силувано засміявся; тоді, наглянувши маленьку жіночку, що сиділа осторонь під ліхтарем, запросив її на кадрили.

Музиканти, поприсідавши на естраді в мавпячих позах, несамовито цигикали й трубили, капельмейстер навстоячки машинально одбивав такт. Усі збились у купу й веселилися; стрічки капелюшків порозв'язувались і метлялися по краватках, чоботи заплутувалися в сукнях; усі ритмічно підстрибували; Делор'є пригортав до себе маленьку жіночку і, захоплений шаленством

канкану, метався серед танцюристів, неначе величезна маріонетка. Сізі та Дюссардьє і далі прогулювалися; молодий аристократ лорнетував дівчат, проте, не здаючись на підбадьорювання прикажчика, не наважувався заговорити з ними, гадаючи, ніби в таких жінок «завжди схований у шафі чоловік із пістолетом, котрий вискакує звідти, щоб змусити вас підписати векселя».

Вони вернулися до Фредеріка. Делор'є вже не танцював; і коли всі міркували, як завершити вечір, Юссоне раптом вигукнув:

— О! Маркіза д'Амаєгі!

Це була бліда жінка з кирпатим носом, у мітенках по самі лікті, з довгими чорними локонами, що звисали на щоки, немов собачі вуха. Юссоне мовив до неї:

— От би влаштувати нам у тебе невеличкий бенкет, східний раут. Постарайся зібрати декого з подруг для цих французьких лицарів. Ну, що тебе стримує? Може, чекаєш на свого гідальго?

Андалуска нерішуче похнюпила голову; знаючи аж ніяк не розкішний спосіб життя свого приятеля, вона побоювалась, як би їй не довелося самій розраховуватися за наїдки та напої. Коли ж вона натякнула про гроші, Сізі запропонував п'ять наполеондорів — усе, що знайшлося в його гаманці; справу було залагоджено. Але Фредерік уже зник.

Йому нібито почувся голос Арну; він, помітивши жіночий капелюшок, метнувся вбік за боскетовий куц.

Мадмуазель Ватназ була наодинці з Арну.

— Даруйте! Я вам не завадив?

— Аж ніяк! — одказав торговець.

З останніх слів їхньої розмови Фредерік зрозумів, що Арну примчав у «Альгамбру» поговорити з мадмуазель Ватназ про невідкладну справу і, видно, був не зовсім спокійний, бо запитав її з тривожним виглядом:

— Ви цілком певні?

— Цілком певна! Вас люблять! О, що за людина!

І вона надулася на нього, випнувши товсті губи, майже кривавого кольору — такі вони були наквацьовані. Зате вона мала чудові очі, карі, із золотими іскорками в зіницях, розумні, сповнені любові й чуттєвості. Вони, як лампади, освічували її жовтаве, худе обличчя. Арну ніби втішався з її непривітності. Він нахилився до неї і сказав:

— Ви така гарненька, поцілуйте мене!

Вона взяла його за вуха й поцілувала в чоло.

В цю мить танці припинилися, й на місце капельмейстера з'явився красивий юнак, занадто огрядний, з білим, як віск, обличчям. У нього було довге чорне волосся, до плечей, як у Христа, лазурова оксамитова жилетка, гаптована великим

пальмовим віттям, бундючний, мов у павича, і дурнуватий, ніби в індика, вигляд; віддавши уклін публіці, він заспівав пісеньку. В ній селянин розповідав про свою мандрівку до столиці; артист співав нижньонормандською говіркою, вдаючи п'яного, а після приспіву:

Сміх і танці й
дивовижа
В тій злиденності
Парижа! —

щоразу розлягалоя тупотіння, як вияв безмірного захоплення публіки. Дельмас, майстер «виразного співу», був занадто спритний, щоб дати тому захопленню охолонути. Йому швиденько піднесли гітару, і він жалібно проворкував романс під назвою «Брат албанки».

Слова нагадували Фредерікові пісню, яку співав на пароплаві між двома колісними кожухами арфіст у лахмітті. Його погляд мимохіть зупинявся на подолі сукні, що метлялася перед ним. Після кожного куплета йшла тривала пауза, і легіт вітерцю між деревами здавався гомоном хвиль.

Мадмуазель Ватназ, розхиливши гілки вовчих ягід, що заслоняли естраду, пильно розглядала співака; її ніздрі роздималися, очі примружились, і вона ніби поринула в зосереджену втіху.